

ВНІЗ «ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
**КАФЕДРА МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-
ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни «Філософія»

Для студентів спеціальностей
D8 Право, С4 Психологія,
J2 Готельно-ресторанна справа
та кейтеринг, J3 Туризм та рекреація

Конспект лекцій підготував доцент кафедри міжкультурної комунікації та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпровського гуманітарного університету
А. П. Лимар

ЗМІСТ

Лекція 1. Сутність філософії, її предмет та функції.....	5
Лекція 2. Античність як джерело філософської думки: Платон, Сократ, софісти, Аристотель.....	16
Лекція 3. Середньовічна філософія як синтез християнського вчення і античної філософії.....	26
Лекція 4. Раціоналістичний характер філософії нового часу.....	40
Лекція 5. Німецька класична філософія.....	51
Лекція 6. Філософія серця Г. С. Сковороди як джерело української філософії...61	
Лекція 7. Розвиток сучасної української філософської думки.....	72
Лекція 8. Соціальна філософія: людина й історичний процес.....	81
Рекомендована література.....	95

ЛЕКЦІЯ 1

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ЇЇ ПРЕДМЕТ ТА ФУНКЦІЇ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Поняття філософії, її значення в системі вищої освіти.
2. Поняття та типи світогляду.
3. Предмет філософії та особливості філософського мислення.
4. Основне питання, методи та функції філософії.

Висновки

Вступ

Філософія – це унікальна форма людського пізнання, що прагне осмислити фундаментальні основи буття, місця людини у світі та сенсу її існування. Дана тема присвячена широкому колу питань, які стосуються не лише теоретичного, але й практичного виміру життя.

Сутність філософії полягає в її здатності до критичного аналізу, рефлексії та пошуку універсальних закономірностей. Предметом філософії є найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й мислення, а також взаємозв'язок між ними. Функції філософії – світоглядна, методологічна, критична, аксіологічна та інші – допомагають людині орієнтуватися в складному світі, формувати цілісну картину реальності та визначати власні життєві орієнтири.

Вивчення цієї теми дозволяє не лише зрозуміти природу філософського знання, але й оцінити його значення для сучасної людини.

1. Поняття філософії, її значення в системі вищої освіти

Слово «*філософія*» давно увійшло до нашого буденного мовлення. Філософією нині називають не тільки відповідну науку чи навчальну дисципліну, а й загальнотеоретичні засади та сукупність принципів будь-якої діяльності – наприклад: «філософія рекламної кампанії», «філософія управління підприємством», «моя життєва філософія» тощо.

Таке вживання слова «філософія» хоч і не відповідає тому значенню, яке вкладають у нього професійні філософи, має певні підстави. З виникненням у Європі системи освіти та встановленням відповідної останній системи наук філософія набула статусу головної (і тривалий час єдиної) теоретичної дисципліни, без оволодіння якою вважалось неможливим отримання вищої освіти взагалі. Тодішня філософія була всеохоплюючою наукою, вона включала в себе інші науки та поділялась на такі розділи:

1. *Раціональна філософія* – логіка – наука про правильне мислення, яка вчила керувати діями розуму.

2. *Моральна філософія* – наука про правильні вчинки, яка поділялась на етику – науку про управління діями окремої людини, економіку – науку про управління господарством, політику – науку про управління державою.

3. *Натуральна філософія* – наука про природу речей, що поділялась на фізику – науку про якісну природу матеріальних речей, математику – науку про кількісну природу матеріальних речей та метафізику – науку про нематеріальні речі.

До XVIII ст. європейські університети мали тільки три факультети та спеціальності, і для того, аби отримати диплом доктора теології, права або медицини, потрібно було спочатку отримати диплом доктора філософії. З того часу кількість спеціальностей, які отримують випускники вищих навчальних закладів, значно зростає. Від філософії відокремились ряд наук, проте чільне місце в системі теоретичної підготовки у вищій, особливо університетській, освіті, зберігається за філософією. Сьогодні філософія, як навчальна дисципліна, покликана прищепити студенту вузу:

1) здатність до проблематизації та аргументації – уміння ставити питання, розглядати парадокси, альтернативи, протиріччя;

2) здатність давати визначення – переходити від семантичного до концептуального аналізу понять;

3) здатність формулювати, впорядковувати, послідовно аналізувати свої думки.

Виконання філософією цих завдань впливає з *методологічної функції* філософії, яка полягає в тому, що вона не дає готових відповідей на питання, які постають перед людиною або окремими науками, а дає зразки форм, способів, прийомів мислення, тобто змогу самостійно розв'язати ці питання.

Виходячи зі значення, яке має філософія у життя та діяльності людини, поряд з методологічною можна виділити такі найважливіші її функції:

а) *світоглядну* – філософія дає змогу людині осмислити проблеми сенсу людського життя: чому і для чого живе людина? яке її місце та призначення в світі тощо.

б) *аксіологічну* – філософія дає змогу людині осмислити природу та значення власних життєвих цінностей.

2. Поняття та типи світогляду

Світоглядний характер філософського знання становить його специфіку, визначає його фундаментально гуманістичний зміст. Водночас, далеко не всяка філософія демонструє свою «укоріненість» у відношенні «людина – світ». Гуманістичний зміст ніколи не полишає філософське знання, а коли таке все ж трапляється (наприклад, у ході відгалуження від філософії окремих наук), то знання перестає бути філософським і стає науковим. Гуманістичний зміст філософії може відступити на другий план, ніби «ховаючись» у глибинних шарах вихідних принципів тієї або іншої конкретної філософської позиції, а може й виступити на перший план, наочно демонструючи свої гуманістичні чесноти.

Міра «гуманістичної насиченості» тієї чи іншої філософської позиції залежить головним чином від способу філософування, конкретним виявом якого є метод філософування. У вітчизняній філософській літературі останнього століття (особливо за радянської доби) утвердилася започаткована ще Гегелем традиція вирізняти два найзагальніші методи філософування – діалектику та метафізику. Остання назва не здається надто вдалою, оскільки суперечить більш солідній (що сходиться аж до Арістотеля) традиції вживання терміна «метафізика» як синоніма загальнофілософської теорії – філософії взагалі. Скоріше тут підійшов би кантівський термін «догматичний метод» (хоч і він має певний відтінок, який робить його не цілком адекватним тому, щоби бути альтернативним діалектиці).

У названій літературі діалектику звичайно характеризували як вчення про становлення, рух і розвиток навколишнього світу, про взаємозв'язки предметів і процесів цього світу і відповідно метод, який, спираючись на це вчення, підходить до пізнання світу як плинної, мінливої, пластичної структури. Метафізика ж характеризується як альтернативне щодо діалектики вчення та метод. Проте подібне тлумачення є некритичним запозиченням гегелівської ідеї об'єктивності діалектики (і метафізики). Діалектика (і це буде детально простежено у темах наступних розділів) є суто духовним утворенням, коріниться в людському дусі й тому це суб'єктивний, а точніше, екзистенційний (належний до «екзистенції» – людського існування) феномен. І саме в такому статусі виступає вона у Сократа й Платона (її творців), у неоплатоніків, у Псевдо-Діонісія Ареопагіта й німецьких містиків XV–XVII ст., звідки вона й прийшла до німецької класичної філософії.

У представників німецької класичної філософії діалектика продовжує бути духовним феноменом. У Гегеля вона стає об'єктивною (оскільки в нього об'єктивний і сам дух), але продовжує залишатися феноменом духовним. Лише Енгельс, для якого об'єктивним буттям є буття матеріальне, механічно «переселяє» діалектику з гегелівського духовного об'єктивного «помешкання» до матеріального. Так народилася об'єктивна «діалектика природи» (з самої лише голови Енгельса, як народилася прямо з голови Зевса Афін Паллада), не маючи жодних передумов у історико-філософському процесі.

Отже, корінь діалектики – в людині, її дусі, тобто в тій частині її єства, яка є «екстериторіальною» щодо жорсткої детермінованості світу матеріальної необхідності. Адже людина не є просто «одним із елементів» універсальної сітки реальності (як тварини, рослини, каміння та інші елементи природи), жорстко «запрограмованих» на певні стереотипи. Вступаючи (за допомогою свого духу, свідомості) в контакт із світом можливостей, світом так само об'єктивним, як і дійсність, але, на відміну від останнього, множинним (плюральним, а не унітарним), людина «вириває» себе з дурної нескінченності причинного ряду. Тим самим людина дістає змогу вибирати між різними можливостями, тобто набуває унікальної здатності самій починати причинний ряд (Кант). Інакше кажучи, людина виявляється істотою не тільки детермінованою, визначуваною, підлеглою і підневільною (подібно до речей і предметів навколишнього світу), а й детермінуючою, керуючою, пануючою, вільною.

Людина живе ніби одразу у двох світах – унітарному світі універсальної підпорядкованості й плюралістичному світі розмаїття можливостей і вибору. Причому на перших етапах людської історії безперечно домінує унітарний порядок життя, на вищих її щаблях поступово, але неухильно виявляє себе плюралістичний світ свободи.

У класичну добу еллінської філософії виразно окреслюються два істотно відмінні способи філософування.

Перший постає в прагненні до мудрості. Така «націленість» на постійний пошук (а не на якийсь певний, «завершений» у своїй принциповій «конечності» результат) ставить людину в ситуацію постійного перебування віч-на-віч із кількома варіантами відповіді (а не з однією, «єдино можливою»); в цьому – головна сутнісна риса зазначеного способу, що виражає специфічно людську «відкритість» множинному світу можливостей. Сократівський мудрець, подібно до героїв народного фольклору, шукає не істину, а правду. Адже істина «єдина для всіх» і тому однаковою мірою байдужа до унікальної неповторності кожного. Правда ж «потрібна кожному» внаслідок саме «небайдужості до кожного». Правда несе щастя як гармонійне переживання «повноти» (множинності) життя, істина ж – лише знання наявного, даного, сущого («єдиного» у своїй завершеності й тому «вже безваріантного»).

Другий (аристотелівський) спосіб філософування тлумачить філософію вже як науку про суще і тому, зрозуміло, вбачає головне її завдання в осягненні істини. Отут і корениться догматичний, антидіалектичний спосіб філософування.

Перший, сократо-платонівський, спосіб філософування виражає людську відкритість світові можливостей і тим самим орієнтує на діалог, а не на монолог з реальністю (моністичною є лише наявна, дійсна реальність; реальність же можливостей принципово плюралістична і тому не допускає монологічного до себе відношення). Проте саме до діалогічного відношення, до діалогу семантично тяжіє сам термін «діалектика». І це цілком природно, оскільки «мудрість», що на неї орієнтує себе цей спосіб філософування, є не просто «відбитком» у голові наявно сущого, того, що просто є. Окрім сущого, мудрість знає ще й можливе, належне, добродічне. Тому мудрість не просто знає, а й оцінює. Орієнтоване на мудрість «софійне» знання виявляє себе в діалектиці; тому і «софійний» спосіб філософування реалізує себе в діалектичному методі.

Альтернативне «софійному» – «епістемне» (від грец. «епістеме» – знання, наука) знання наголошує на «збігові», тотожності свого змісту зі змістом сущого і тим самим спрямоване на отримання істини. Істина ж, як відомо, максимально елімінує зі свого змісту все, що виходить за межі сущого (можливе, належне, добродічне тощо). Звідси, можливо, й народився стародавній анекдот, який приписує Аристотелю, цьому фундаторові «епістемного» способу філософування, слова: «Платон мені друг, та істина – дорожка». Епістемний спосіб філософування реалізує себе в догматичному («метафізичному») методі.

«Софійний» спосіб філософування приймає нормальним станом людської думки плюралізм, «поліфонію», творче розмаїття людської думки, а не єдність і

«одностайність» останньої, що тиражуються від індивіда до індивіда. Що ж до «епістемного» способу філософування, то його орієнтації збігаються з процедурами догматичного методу, які зводять діалог до монологу, поліфонію до монофонії.

Слід, однак, відразу застерегти від спрощеного (вulgарного по суті) уявлення про «софійний» спосіб філософування (і діалектичний метод) як про «правильний» (тим більше «єдино» правильний) спосіб мислення всупереч «неправильності» епістемного способу філософування (і догматичного, «метафізичного» методу). Коли говорять про «однобічність», «обмеженість» «епістемного» мислення та догматичного методу, то це зовсім не означає відсутності в них певної філософської цінності.

Не тільки «софійність» і діалектика, а й «епістемність» і догматизм виконують важливі й потрібні для нормального перебігу філософського процесу функції. Функції ці хоч і різні, але взаємодоповнюючі. Діалектика активізується щоразу, коли перед філософією постають проблеми, що потребують вибору напрямів філософського пошуку, потребують нових, нестандартних творчих ідей. Діалектика працює в ситуаціях неусталеності, плинності та мінливості. Догматичний же метод, як і «епістемність», активізується всякий раз, коли перед філософією постають проблеми необхідності систематизації, упорядкування, зрештою – гармонізації наявного (здобутого в широкому творчо-діалектичному пошуку) матеріалу.

У подальшому розвитку філософії її методологічне розмаїття зростає, кожний новий період історії філософії збагачує та урізноманітнює методологічні підходи пізнавального осягнення людини і світу у їх органічній взаємодії.

Світогляд – система поглядів на світ і місце в ньому людини, яка багато в чому визначає ставлення людини до світу, інших осіб, себе самої і формує її особистісні структури. Світогляд виникає як складний результат практичної взаємодії психічно нормальної людини з оточуючою дійсністю – природою та суспільством. Світогляд визначає соціальне самопочуття, самосвідомість особистості, її ціннісні орієнтації, оцінки та поведінку.

Світогляд – відносно автономна та стійка система внутрішніх детермінант життєдіяльності людини. Соціально-філософський підхід до проблеми світогляду відкриває його незводимість до теоретичної, усвідомленої форми. Світогляд постає у вигляді цілісної, багаторівневої, складно організованої системи соціальних установок, що володіє фундаментальними для життєдіяльності людини функціями. У системі світогляду злиті разом думки і відчуття, воля та дії, свідомі і без свідоме, слово та діло, об'єктивне та суб'єктивне. Ідеї та ідеали лише завершують, раціоналізують, інтегрують світогляд, надають йому усвідомлений характер. Індивідуальна життєдіяльність, соціальна практика та оточення людини виступають засновками виникнення стійких та доцільних форм її соціальної поведінки задовго до того, як історично та індивідуально усвідомлюються та набувають теоретичної форми (а іноді і не усвідомлюються за життя даного покоління) об'єктивні закономірності її суспільного існування.

Історії відомі різноманітні види світогляду:

- магічний;
- міфологічний;
- релігійний;
- філософський;
- науковий, а також різноманітні змішані їх типи.

Гене́за системи світогляду обумовлена віковими особливостями особистості. Світогляд виникає у ранньому дитинстві у сфері суб'єктивно неусвідомлених, найвних, стихійних практичних соціальних стосунків індивіда. У ньому злиті відчуття, бажання, потреби, інтереси, воля, неусвідомлені прагнення. На підставі узагальнення первинного соціального досвіду під впливом виховання та практичного навчання формується специфічна внутрішня схема, структура поведінки. Стійкі, збережені у структурі світогляду плани, схеми, програми соціальної поведінки особи відносно її свідомості виявляються первинними, практично об'єктивно обумовленими світоглядним рівнем. Елементами його виступають здібності, навички, вміння, практичні способи організації діяльності у часі тощо. У підлітковому та юнацькому віці система світогляду доповнюється рівнем раціонального мислення, тобто системою ідеалів, цінностей, цілей. Формується сфера рефлексії, інтроспекції, самосвідомості людини, де систематизуються, оцінюються та коректуються ті світоглядні орієнтації, що вже склались раніше. Елементами цього рівня виступають потреби, мотиви, інтереси, ідеали, принципи, цілі та переконання особистості.

Завершальним рівнем системи світогляду виступає сукупність суб'єктивно осмислених результатів власної діяльності, що втілюються у особистісній оцінці наявного та бажаного статусу дорослої особи. Таким чином, суб'єктивно засвоєні програми соціальної діяльності, раціонально, вербально висловлені її принципи, і суб'єктивно представлені та оцінені результати соціальної діяльності індивіда (або групи) утворюють макроструктуру системи світогляду.

Світогляд – фундаментальна соціальна якість індивіда, його формування кожного разу, з кожним новим поколінням відтворена знову і знову як історична цінність. Для дорослої, психічно нормальної людини, її система світогляду постає внутрішнім законом її життя, що утвердився внаслідок складного процесу пізнання оточуючої дійсності, самопізнання та самооцінки. По відношенню до самої особи світогляд виступає первинним суб'єктивним феноменом, що внутрішньо обумовлює її поведінку. Світогляд перетворює цю поведінку у відносно автономний, відповідальний акт. Формуючись першопочатково як певний наслідок попередніх соціальних зв'язків та практичного досвіду індивіда, світогляд перетворюється на внутрішню причину, що детермінує всю сукупність подальшої її соціальної поведінки у вигляді відповідних ідеалів та норм.

Гене́за світогляду та і його свідоме формування є преш за все складною практичною та когнітивною самодіяльністю суб'єкта. На різних етапах переважне значення можуть отримати або зовнішні впливи, або внутрішня активна позиція суб'єкта. Тому весь процес може піддаватись значним зовнішнім цілеспрямованим суспільним впливам. Так, зокрема, суттєвими засобами маніпуляції формуванням принципів соціальної поведінки особистості

виявляються специфічні матеріальні та духовні умови життя; обмежені можливості культурного розвитку; неповна і неадекватна соціальна інформація тощо. Так індивід свідомо позбавляється можливості вільного і свідомого вибору власної соціальної орієнтації. Система світогляду особистості завжди специфічна і відображає індивідуальні особливості її життєдіяльності. Але в історичних умовах тоталітарного суспільства активно і агресивно насадженої ідеї здатні формувати зовнішньо однорідну світоглядну орієнтацію значних мас людей, насильно підкорюючи їх індивідуальність тій або іншій соціальній ідеї (результатом може бути фанатизм: релігійний, націоналістичний, комуністичний).

Соціальною основою і метою прогресивного демократичного розвитку суспільства виступає вільна людина, що самостійно формує свій внутрішній суб'єктивний світ та принципи життєдіяльності, той, що свідомо обирає умови свого соціального існування. Система світогляду як соціальне «ядро» особистості обумовлює її цілісність, відповідальність, раціональну та адекватну орієнтацію у суспільстві.

Для того, аби зрозуміти значення філософії та її функції, потрібно розглянути структуру відношення людини до світу в цілому. Можна виділити такі *форми освоєння людиною світу*:

а) *практична діяльність* – полягає в безпосередньому перетворенні предметів матеріального світу, внаслідок чого створюється навколишнє середовище, придатне для життя людини, прикладом чого може слугувати сучасна цивілізація;

б) *практично-духовна діяльність* – полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється суб'єктивне бачення світу, світу для людини;

в) *теоретична діяльність* – полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється об'єктивне бачення світу, світу незалежного від людини.

Будь-яка діяльність людини, незалежно від її форми, є цілеспрямованою. Вона передбачає уявлення про мету, сенс та засоби цієї діяльності. Людина в кінцевому рахунку завжди діє осмислено, тобто в основі її окремих дій, вчинків, думок лежать загальні, цілісні уявлення, сукупність яких називається світоглядом.

Світогляд – це система уявлень людини про світ, місце людини у світі, відношення людини до світу та до самої себе. Світогляд містить знання, переконання, цінності, ідеали, організовані у єдину систему, у центрі якої завжди перебувають уявлення людини про себе. За способом розуміння людиною свого місця у світі можна виділити кілька основних типів світогляду:

1. *Міфологічний світогляд* – це результат практично-духовної діяльності людини. У міфологічному світогляді людина не відокремлює себе від речей природного світу, а окремий індивід не відокремлює себе від суспільства в цілому. У міфологічному світогляді не існує чіткої межі між мисленням та мовленням, свідомістю та реальністю, предметом та думкою про предмет. Міфологічні оповідання розповідають нам про людиноподібних істот – богів та героїв, що уособлюють різні природні начала, оскільки у міфологічному

світогляді світ і людина були єдиним, нерозривним цілим. Розрив цієї єдності призвів до роздвоєння людської особистості, втрати нею гармонії зі світом, що зробило можливим теоретичне ставлення до світу і виникнення таких форм світогляду, як наука, релігія, філософія.

2. *Науковий світогляд* – є теоретичною формою ставлення до світу. Світ у ньому об'єктивно розглядається таким яким він є незалежно від людини, а людина вбачається в ньому тільки частиною світу – природи чи суспільства. Теоретичне ставлення до світу дало змогу людині поставити закони природи собі на службу і створити комфортний світ цивілізації.

Проте визначення людини тільки як частини світу дається не лише у світоглядному, а й у практичному аспекті діяльності науки, що тісно взаємопов'язані. Прикладом цього можуть бути сучасні недовіра та песимізм до науки та науково-технічного прогресу, оскільки виявилось, що наукові відкриття не завжди є благом для людини. Сучасні екологічні проблеми, загроза ядерних аварій та вибухів, що ставлять під загрозу саме життя людства, є наслідком дегуманізації науки, усунення нею людини як центральної ланки системи світу. Ця особливість науки властива їй з моменту зародження, про що свідчить відома фраза «батька» європейської науки Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча».

Таким чином, наука неспроможна подолати світоглядну дисгармонію – досягнути єдності людини із світом. Цю функцію виконують мистецтво, релігія та філософія.

3. Мистецтво є практично-духовною діяльністю. *Мистецький світогляд* дає суб'єктивний образ світу, в якому художник досягає гармонії зі світом, тому навіть сучасне художнє бачення світу близьке до міфологічного.

4. *Релігійний світогляд* чітко поділяє світ і людину, природне і надприродне, земне та потойбічне. Людина, створена за образом і подобою Бога, займає головне, центральне місце у створеному Богом світі. У релігійному світогляді, через віру у потойбічне, надприродне Божественне начало, людина виробляє власне ставлення до світу, надає йому смислової завершеності і таким чином досягає гармонії з ним.

5. Філософія є теоретичною формою ставлення людини до світу. Порівняно з наукою її особливість полягає в тому, що вона дає змогу об'єктивно, в теоретичній формі осмислити світ як світ людини, розглянути місце і становище людини у світі, її смисложиттєві проблеми. Філософський світогляд дає змогу виробити таке бачення світу, яке водночас є і суб'єктивним і теоретичним, а отже, і досягти людині гармонії з собою, зі своїм баченням світу й самим світом. З цим пов'язані такі особливості філософії, як те, що вона, будучи за формою діяльності наукою, не є наукою за своїми функціями та значенням для людини. У філософії, на відміну від інших наук, не існує єдиних, загальноновизнаних теорій. Образно кажучи, філософій є стільки, скільки філософів, проте існує єдиний теоретичний апарат, уявлення про предмет, завдання, функції, які постійно перебувають у процесі становлення і осмислення.

3. Предмет філософії та особливості філософського мислення

Авторство слова «*філософія*» приписують давньогрецькому мислителю *Піфагору* (IV–V ст. до н.е.). Він був проти того, щоб, його називали мудрецем і вважав, що філософом (любителем мудрості, від грец. *phileo* – любов та *sophia* – мудрість), бо мудрим, на його думку, є тільки Бог, оскільки під мудрістю давні греки розуміли не просто мислення, а єдність способу мислення і способу життя. Тим самим з часів Піфагора у понятті «філософія» фіксується прагнення людини до самовдосконалення, до досягнення ідеалу. Ідеал традиційно включає в себе три найвищі цінності – Істину, Добро, Красу. Філософи Давньої Греції вивчали начала та закономірності світобудови, а під *філософією* розумілись науки взагалі.

Фундатором європейської філософської традиції вважається давньогрецький мислитель Сократ (470–399 рр. до н.е.), який визначив подальший напрям філософії своїми знаменитими запитаннями: чи можемо ми дійсно досягти істини, не знаючи що таке істина? Чи можемо ми вважати щось красивим, не знаючи що таке краса? Чи можемо ми бути добрими не знаючи, що таке добро? Цим Сократ дав поштовх для розвитку трьох основних філософських дисциплін:

а) *гносеології* – теорії пізнання, вченню про те, що таке істинне знання і які шляхи його досягнення;

б) *етиці* – вченню про те, що таке добро і зло, і як людина повинна оцінювати свої вчинки;

в) *естетиці* – вченню про прекрасне.

Заслуга Сократа полягає в тому, що він показав, що предмет філософії вимагає осмислення самого способу його пізнання. Тому, в міру того, як окремі науки, що входили раніше до складу філософії (див. п.1), виробляли свій, відмінний від філософського, метод пізнання. Вони відгалужувались від філософії. Наприкінці XVIII ст. німецький філософ І.Кант окреслив *предмет філософії* такими запитаннями: *Що Я можу знати? Що я повинен робити? На що я маю сподіватись?*

Для того, аби відповісти на ці запитання, мало знати що таке світ і що таке людина. Тому *філософія вивчає не тільки сутність речей, світу людини, а й сам спосіб їхнього існування*. Філософська дисципліна, що вивчає буття у всіх його аспектах, називається *онтологією* (від гр. *ontos* – суще та *logos* – вчення). *Предметом філософії є загальні, граничні засади людського мислення, пізнання, буття людини у світі.*

Таке розуміння предмета мислення зумовлює особливості філософського мислення, які відмежовують філософію як від буденного, так і від природничо-наукового мислення. першою особливістю є те, що будь-яке філософське питання охоплює проблематику філософії в цілому. Тому філософію не можна викладати як інші науки – від більш просто до більш складного. Другою особливістю є те, що будь-яке філософське питання охоплює не тільки філософію в цілому, а й підпорядковує цьому питанню й того, хто запитує, тобто філософське мислення вимагає не тільки осмислення своїх власних підвалин та можливостей пізнання, а

й зміни того, хто мислить – зміни світоглядних, життєвих здібностей й самого способу мислення.

Науковим завданням філософії є виявлення найбільш загальних закономірностей розвитку світу, вираження його в принципах, філософських законах та категоріях, вивчення наявного і минулого, можливого і майбутнього. Якщо простежити історію розвитку різних філософських систем, то не важко помітити, що вся її тематика фактично зосереджена навколо центральної багатопланової проблеми «людина–світ», яка має багато проявів, модифікацій: «суб'єктивне–об'єктивне», «матеріальне–духовне», «природа–суспільство» тощо. Проблема «людина–світ» виступає як універсальна і може розглядатись як загальна формула, смислова спрямованість, зорієнтованість практично кожної філософської системи. Тому вона і становить *основне питання філософії*.

4. Основне питання, методи і функції філософії

Основне питання філософії має різне вирішення: матеріалістичне, ідеалістичне, моністичне, дуалістичне, плюралістичне. Слід зазначити, що в межах основного питання філософії по-різному вирішується і питання, що саме слід розуміти під матеріальним, а що під ідеальним. Саме цим пояснюється і те, що існують різні форми матеріалізму (наприклад, вульгарний, споглядальний, метафізичний тощо) та ідеалізму (об'єктивний, суб'єктивний).

По-різному філософи відповідають на питання про можливість пізнання світу. *Послідовний матеріалізм* доводить, що світ в принципі можна пізнати. Найвищі критерієм і гарантом цього є практика. *Об'єктивні ідеалісти* зосереджують увагу на пізнанні людської свідомості через пізнання відчуттів, понять тощо. Течія, представники якої заперечують можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності, дістала назву *агностицизму*. Основне питання філософії дає можливість орієнтуватись в історико-філософському процесі, визначати сутність будь-якої філософської системи. Основне питання філософії наголошує, що всі явища світу поділяються на дві основні сфери – матеріальну і духовну. Вони утворюють єдність, якою характеризується се, що існує у світі. Ці сфери нерозривні, але кожна має свою специфіку і посідає своє місце, відіграє свою роль. Матеріальній сфері належить вирішальна роль *лише в кінцевому розумінні, в гносеологічному плані*. Значення основного питання філософії полягає в тому, що, поширюючи його на розуміння суспільного життя, можна дати основу як матеріалістичного розуміння історії, так і його ідеалістичного тлумачення.

Якщо матеріалізм та ідеалізм виражають дві протилежні підходи до розуміння природи світу і людської сутності, то не менш важливим питанням філософського світогляду є питання про те, в якому стані перебуває світ, чи розвивається він і людська сутність, чи вони є незмінними. *Це питання про рух і розвиток*. Залежно від розв'язання цього питання виникають також дві протилежні концепції – *діалектика*, як вчення про розвиток, та *метафізика*, яка заперечує або спотворює розвиток. Був час, коли деякі філософи (наприклад,

давньогрецький філософ Пармені) вважали буття абсолютно нерухомим. Але пізніше, з розвитком науки і практики, коли заперечення руху і розвитку стало неможливим, поширення набули метафізичні підходи, які тлумачили їх спрощено, однобічно. Тому звичайно говорять про дві концепції розвитку – *діалектичну та метафізичну*.

Висновки

Поділ філософських систем залежно від розв'язання питання про розвиток не збігається з поділом на матеріалізм та ідеалізм. Відомо, що серед матеріалістів було багато метафізиків (Л.Фейєрбах, Б.Спіноза та ін.), а серед ідеалістів – діалектиків (Гегель). Але ці питання тісно взаємопов'язані, можна навіть у певному розумінні сказати, що питання розвитку, руху є також основними питаннями філософії. Коли постає питання про пізнання світу, його сутність, то при цьому не менш важливим є питання про вибір правильного методу пізнання як спосіб вивчення явищ світу, як набір засобів, прийомів, що роблять пізнання успішним. Кожна наука має свої методи. Філософія озброює всі науки знанням найбільш загального методу пізнання: метафізичного та діалектичного. Вище ми визначили діалектику як теорію розвитку, а тут говоримо про діалектику як про метод пізнання. Протиріччя тут немає. Теорія стає методом тоді, коли вона спрямовується на пояснення практики, на здобуття нового знання, необхідного для теоретичного освоєння світу.

Тільки глибоко засвоївши весь цей матеріал, можна зрозуміти сутність кожної з функцій філософії, через які проявляється відношення філософії до конкретних наук. *Основні функції філософії*: світоглядна, гносеологічна, методологічна, логічна, критична, практично-перетворювальна.

Словник до теми: світогляд, філософія, основне питання філософії, матеріалізм, ідеалізм, монізм, дуалізм, плюралізм, агностицизм, метод, діалектика, метафізика, гносеологія, методологія, теорія.

ЛЕКЦІЯ 2
АНТИЧНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ: ПЛАТОН, СОКРАТ,
СОФІСТИ, АРИСТОТЕЛЬ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Основні філософські проблеми античності
2. Софістика, її філософське бачення людини
3. Моральна філософія Сократа
4. Проблема ідей і речей у Платона. Ідеальна держава
5. Філософія Аристотеля

Висновки

Вступ

Антична філософія відіграла визначну роль у розвитку людства. Цей період в науці та людській свідомості можна легко порівняти з першим етапом дорослішання дитини: вона задає безліч питань, шукає на них відповіді і починає несвідомо закладати фундамент майбутньої особистості. Цей період залишив по собі величезну культурну спадщину, дозволив наступним поколінням досягнути того, що ми маємо зараз. Тому надзвичайно важливо усвідомити, з чого ж усе почалося та яке це має значення в світових масштабах.

1. Основні філософські проблеми античності

1.1. Натурфілософія Мілетської школи

Виникла в VI ст. до н.е. в м.Мілеті, була одним з осередків іонійської філософської традиції. Основними представниками були Фалес (625-547 рр. до н.е.), Анаксимандр (610-546 рр. до н.е.), Анаксимен (588-525 рр. до н.е.).

Вчення мілетців про природний початок світу протиставляється міфологічним уявленням про створення світу богами з хаосу. Міфи про богів мілетці вважають зайвим припущенням про сторонні сили, які світові не потрібні для його виникнення та існування. Міфологічно-теогонічне тлумачення світу у мілетців замінюється Логосом (у значенні «слово», «смісл», «судження», «задум», «порядок», «гармонія», «закон»). Даний термін мілетцями ще не використовувався, їхнє вчення фактично відповідає головним визначенням поняття «Логос». Вперше цей термін увів послідовник мілетської філософи Геракліт, маючи на увазі космічний порядок, який забезпечується незалежним від людей і богів законом буття. В спробах визначити першопочаток ці філософи повністю ще не відмежувалися від міфологічної традиції використовувати чуттєво-наочні образи, тому зовні їх тексти нагадують міф, а не аналітичну систему понять. Уподібнення першопочатку особливій природній стихії, що

доступна чуттєвому сприйняттю (це: вода – Фалес, повітря – Анаксімен, вогонь – Геракліт), продовжує традиції саме міфологічного опису. Проте вже у Анаксімандра поняття про «апейрон», який не дається безпосередньо чуттям, а може бути ося-гнений лише розумом, є кроком до суто поняттєвого відображення світу. Апейрон, однак, ще не уявляється як поняття взагалі, він визначається як найменша частинка, першоречовина, яка з причин мікроскопічності своїх розмірів не може бути відчутною.

Визначальна тенденція цієї школи – намагання знайти невидиму простим оком єдність у видимій багатоманітності речей. Ця єдність може бути опанована тільки розумом. Причому вона розглядається як завжди існуюча в безмежному Космосі. Першопочаток породжує всю багатоманітність речей, обіймає все існуюче, оформляючи його в упорядкований Космос, і керує рухом та розвитком Космосу.

Перші філософи Стародавньої Греції визначили фундаментальну філософську проблему виникнення порядку, Логоса з Хаосу. Існування Логосу поряд з Хаосом суперечить визначенням цих термінів. Вирішення даної суперечності здійснено Гераклітом завдяки створенню першого вчення про розвиток, зміни в світі через боротьбу протилежностей.

1.2. Філософія піфагорейців

Найчастіше називається «піфагореїзм». Така назва походить від імені засновника – Піфагора (VI ст. до н.е.).

Спочатку піфагорейство виникло як релігійний рух, що сформувався у релігійну громаду в місті Кротон (південна Італія – колонія Греції). Основними положеннями релігійного вчення були віра в живе тіло Космосу (вогнеке кулевидне тіло – міф про Саламандру), що вбирає в себе безмежну порожнечу і Хаос безмежного простору, перетворюючи цей простір у Космос з його відокремленням усіх речей між собою, підпорядкуванням речей єдиному закону. Ця релігійна громада була переконана в переселенні душі людини після її фізичної смерті в тіла інших істот.

Надалі (V-IV ст. до н.е.) серед піфагорейців набула поширення філософська тенденція самоусвідомлення. Найбільш відомими піфагорейцями були Філолай, Евріт, Архіт, Алкмеон. Поштовхом до створення власної філософської системи було вирішення проблеми взаємозв'язку Порядку і Хаосу, яке відрізняється від традиції Мілетської школи. Основою вирішення цієї проблеми, як і у мілетців, була ідея протилежностей, спочатку єдиного та множинного, потім межі та безмежного (або ж оформленої та неформованої речовини). Внаслідок змішування, поєднання протилежностей – безмежного та межі – утворюються усі речі, які ототожнювалися піфагорейцями з числами. Це ототожнення було можливим за умов невіддільності чуттєво даного і неданого в уявленні. Наділення чуттєво неданого властивостями утворювати закони для чуттєво даного фактично призвело до створення вчення про виникнення Космосу із Логосу, а не першоречовини. Чуттєво неданим, але реально існуючим, що підкоряє своїм законам усе чуттєво дане, є число, взаємовідношення чисел. Тому піфагорейці вважали, що тільки математика може дати знання законів Космосу (1 – це точка, 2

– лінія, 3 – площа, 4 – тіло тощо). Знаходження числових закономірностей світу готувало народження суто ідеалістичної філософії. Таблицю множення, теорему Піфагора і т.ін. піфагорейці розглядали саме як доказ, з їхньої теорії світу.

1.3. Елейська школа

Виникла в м. Елеї на півдні Італії у VI-V ст. до н.е. Головними її представниками були Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій.

На відміну від мілетської та піфагорейської традицій розглядати дійсність як узгодження, єднання протилежностей елеати аргументовано критикують всі вчення, де визнається рухома, мінлива першооснова речей. Елеати обґрунтовують поняття про незмінну сутність істинного буття, позірність усіх помітних змін та відношень між речами, бо в іншому випадку будь-яке вчення про ту чи іншу річ стає простою марою, жодне знання не є опорою ані в теорії, ані в практичному житті.

Елейська школа вперше розрізнила мислення (і мислиме буття) та чуттєві дані (і буття, що сприймається чуттєво), виділила буття як поняття про дійсність. Завдяки цьому вперше був здійснений поділ між поняттям і тим, що воно позначає, поняття стає окремим предметом дослідження. Елеати змогли сформулювати поняття єдності, єдиного буття як неперервного, незмінного, неподільного цілого, однаково присутнього в усіх елементах чуттєво даної дійсності. Поняття «буття» стало одним з головних для класифікації відомої дійсності, для побудови перших логічно обґрунтованих систем знання за принципом поєднання відомих уявлень у висловлювання, які не суперечать одне одному. Здійснені перші спроби аналізу понять, що використовувалися філософами, призвели до відкриття феномену обмеженості, суперечливості понять. Так, відомі апорії Зенона засвідчили, що поняття «єдине — множинне», «обмежене — необмежене» та інші неспроможні відобразити дійсність, яку за своїми визначеннями вони повинні відображати. Завдяки цьому відкриттю постала проблема створення нових понять, більш придатних для пізнання Космосу. Передусім — це проблема відображення засобами логіки зміни, руху, процесів.

1.4. Філософія Емпедокла і Анаксагора

Емпедокл із сицилійського міста Агрігента (близько 490-430 рр. До н.е.) і Анаксагор із малоазійського міста Клазомени (близько 500-428 рр. до н.е.) першими здійснили поєднання уявлень про різноманітність та багатомірність дійсності з уявленнями про єдине буття.

Емпедокл дійшов висновку про хибність позиції щодо існування єдиного першоелементу Космосу (як це вважали представники мілетської школи), проголосивши такими першоелементами відразу чотири «стихії» – вогонь, землю, повітря і воду, які він називав «коренями усіх речей». Їх єднання створює щось нове, не схоже на жоден з елементів, нову якість. Самі по собі «корені» незмінні і вічні, але внаслідок своєї відмінності один від одного отримують можливість взаємно обмінюватися місцями, що і становить рух. З'єднання і роз'єднання цих елементів і дає картину народження і руйнування усіх речей і процесів

навколишнього світу. Досить механічне тлумачення з'єднань і роз'єднань унеможлиблює довести уявлення про їх об'єднання в нове якісно ціле до висновку про існування нових законів, яким підкоряється це якісно нове.

Сам процес з'єднання і роз'єднання у Емпедокла мислиться як спричинений дією двох космічних сил – «Любові» і «Розбрату». Коли переважає Любов, усе виявляється «з'єднаним», але таке переважання не вічне, з периферії Космосу починає свій наступ Хаос, що несе Розбрат і призводить до повного роз'єднання усіх «коренів». Потім знову перемагає Любов. Хоча в уявленнях Емпедокла переважають міфологічні теми, за своїми здобутками він – філософ, який не відноситься до конкретної школи.

Аналогічне положення і в Анаксагора, який прожив понад 30 років у Афінах, продовжував «логіку» Емпедокла, відноситься до певної філософської традиції і створив власну традицію, але не може бути віднесений до певної ніколи.

Анаксагор, як і Емпедокл, відстоює позицію принципової множинності фундаменту Космосу, але фундамент цей складається не з чотирьох першоелементів, а з нескінченного розмаїття часточок усяких речовин, що є своєрідним «сім'ям» речей. Подібно до «коренів» Емпедокла, «сім'я» Анаксагора само по собі незмінне і непорушне, але, постійно змішуючись відповідно до законів буття, воно роз'єднується і з'єднується, утворюючи розмаїття навколишнього світу.

1.5. Атомізм Левкіппа і Демокріта

Філософія Левкіппа (прибл. 500-440 рр. до н.е.) вперше поєднує поняття «буття» з поняттям «першоелемент» у понятті про атом — неподільну частинку, яка рухається в порожнечі. Про Левкіппа не збереглося майже жодних відомостей, однак про Демокріта, його видатного учня, існує досить велика кількість суперечливих фактів. Діяльність Демокріта (460-370 рр. до н.е.), за свідченнями античних авторів, була спрямована на розвиток вчення Левкіппа. Тому вчення про атомізм розглядається як теорія Левкіппа – Демокріта. В ній зберігається елейська концепція вічного, сталого і непорушного буття (як і самі атоми). Зберігається і характер чуттєвого існування (лише в уяві, а не в думці) розмаїття навколишнього світу: «Лише в уяві існує колір, солодке, гірке. Насправді ж існують лише атоми і порожнеча». На відміну від елеатів, змушених заперечувати реальність даного в чуттях руху, Демокріт приймає ідею Емпедокла і Анаксагора про множинність фундаменту світу. Поділ дійсності на нескінченну множину атомів (неподільні елементи), однакових за своєю структурою, але відмінних за формою, вагою, і нескінченну порожнечу як реальну умову руху атомів, дає змогу теоретично розв'язати проблему єдиного буття і різноманітності даної в чуттях дійсності. В понятті атома знаходить своє відносне завершення принцип індивідуалізації (розділення на нескінченну множину часточок, серед яких немає жодної абсолютно тотожної іншій) цілісно-мінливого (у іонійців) або цілісно-незмінного (у елеатів) Космосу.

Атоми рухаються і утворюють найрізноманітніші з'єднання, які сприймаються людьми як різні речі, процеси, що виникають і зникають. Але це

розмаїття, стверджує Демокрит, удаване: немає різних речей, процесів, є лише різні з'єднання одних і тих самих атомів. Атомізм можна розглядати як філософське усвідомлення реальної життєвої ситуації в рабовласницькому суспільстві, адже атоми тотожні своєю неподільністю і відрізняються лише зовнішньою, тілесною формою, як і люди тотожні в своїй «людяності», але різні за зовнішністю. Ці атоми рухаються відповідно до необхідності в порожнечі, так і люди рухаються відповідно до свого місця в суспільному житті. Соціальний підтекст атомістичної теорії яскраво демонструє римський переклад грецького слова «атом» – «індивід».

Якісно новим для античної філософії є поняття «нескінченності», «незнищенності» Космосу, в якому існує багато різних світів. Ці світи не відрізняються істотно від світу, в якому ми безпосередньо живемо. Розуміння дійсності в уяві Демокріта підпорядковане принципів необхідності. Ця необхідність абсолютна настільки, що не визнає навіть теологічної її інтерпретації: «Боги не потрібні Космосу». Виявлення причин і наслідків, які простягаються у нескінченний ланцюг, і є, з погляду Демокріта, головним предметом пізнання. Там, де виникали питання про можливість, випадковість, Демокрит вбачає проблему пошуку невідомих причин. Так, його концепція ейдосів – чуттєвих образів, виявляє себе як спроба знайти причину розбіжностей між поняттям про атомарну будову Космосу і чуттєвими даними. Ейдоси виникають як проміжне утворення між об'єднанням атомів (конкретною річчю) і відповідним органом чуття людини. Кожна річ виділяє у середовище щось подібне до предмета, яке проникає в око, тактильні органи, вухо тощо. Власне образ предмета виникає у просторі між предметом і органом чуття, потрапляючи до суб'єкта як відбиток. Вирішення проблеми причини невідповідності між уявною картиною буття і чуттєвими даними стає головним предметом розвитку у класичній античній філософії.

2. Софістика, її філософське бачення людини

В античній софістиці дуже важко знайти цілісну концепцію чи течію, вона має розмаїття вчень, поглядів різних її представників. Однак й спільною ознакою можна чітко визначити суспільне становище софістів. Розквіт софістичної філософії відбувся у період Пелопонеської війни (431-404 рр. до н.е.). Найбільш відомими із старших софістів визнають Горгія, Протагора, Гіппія, Продіка, Антифонта. Горгій (прибл. 483-373 рр. до н.е.). Висунув три найвідоміші тези: 1) нічого не існує; 2) якщо щось існує, то його неможливо пізнати; 3) у випадку, коли ми можемо щось пізнати, неможливо ці знання передати чи пояснити іншій людині. Докази цих тез будуються на чіткій логічній фіксації визначень понять. Уся конструкція базується на прийнятті відповідного положення, з якого виводяться висновки, що суперечать розповсюдженим поглядам.

Горгій досить чітко вирізняє значення слів, використовує зміни значень у різних контекстах. Ця маніпуляція мовою, її логічною і граматичною структурою характерна для всіх софістів.

Протагор (481 -373 рр. до н.е.). Відомий як один з найбільш популярних учнів Демокріта. Відстоює традиційний для софістів релятивізм. Є автором знаменитої тези: «людина є мірою усіх речей, існуючих — що вони існують, неіснуючих – що вони не існують». Вказану тезу у Протагора допомагають зрозуміти суттєві пояснення Секста Емпірика про те, що «Протагор ... мірою називає критерій, речами — справи, що людина є критерій усіх справ, діянь». Повне роз'яснення концепції Протагора принципово суперечить вченню Арістотеля про збігання висловлювань з дійсністю. Ці дві різні концепції антиномічні, вони не можуть заперечити одна одну. Висновок, що судження, які ведуть людину до успіху під час завершення задуманої справи, — істинні, а успіх у справах є універсальною людською мірою знань, будується на абсолютно протилежному Арістотелеві вченню про істину. Для софістів тільки досвід може слугувати джерелом знання, а не «нус», «абстрактне мислення», «ідея».

Найбільш відомими молодими софістами були Фразімах, Критій, Алкідам, Лікофон, Полемон. Практична розробка проблем риторики, граматики, логіки стала для них домінуючою, бо софісти усвідомлювали свій обов'язок саме як вчителі, наставники молоді.

Спираючись на своє переконання про важливість мови для впливу на людей, вони здійснили головний крок на шляху виникнення філології. Протагор першим почав визначати роди іменників, здійснив поділ мови на чотири види: прохання, питання, відповідь, вказування і назвав їх коренями мови. Продік відомий своїми думками про синоніми.

Практичне спрямування школи софістів призвело до розмежування в античній філософії течій практицизму та споглядання, усвідомлення суті буття.

3. Моральна філософія Сократа

Остаточне усвідомлення місця філософії у суспільстві було здійснене Сократом (469-399 рр. до н.е.). Він першим прийшов до висновку, що філософія – це діяльність щодо усвідомлення, осмислення та визначення відношення людини до дійсності. Філософ – людина, яка змінює своє відношення до світу відповідно до змін обставин буття.

Сократ гостро полемізує із софістами, хоча сам він фактично продовжує розпочату ними справу в утвердженні людини як головної теми філософських міркувань. Негативне ставлення до софістів Сократ пояснював тим, що вони «продавали знання за гроші кому завгодно».

Сократ рішуче повертає філософські дослідження від вивчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. «Пізнай самого себе» – такою є головна теза сократівського філософствування. І таке знання можна здобути в практичній зустрічі умів. Сократ принципово відмовляється від записування своїх думок,

вважаючи дійсною сферою знання, мудрості живу бесіду з опонентами, живу полеміку. Саме він ввів поняття «діалектика» (вміння вести бесіду, сперечатися).

Розкриваючи проблему людини, він порушував питання про такі характеристики, як «мужність», «розсудливість», «доброта», «краса» тощо. Суперечності у відповідях співрозмовників, що їх виявляв Сократ, свідчили про неможливість звести загальний зміст понять до їх конкретно-індивідуальних проявів. Відкривши неможливість існування загального як конкретного та індивідуального існування («краси» взагалі поряд з красивою дівчиною, вазою, краєвидом, свинею і т.д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: «Я вічно блукаю і не знаходжу виходу».

Філософія Сократа – своєрідна межа в історії античної філософії. У всіх досократівських мислителів («досократики») світ виступає у вигляді цілісності, яка підпорядковує собі людину – «одну» з частинок Космосу. Сократ же вирізняє людину, визначаючи предметом філософії відношення «людина – світ».

4. Проблема ідей і речей у Платона. Ідеальна держава

Платон (427-347 рр. до н.е.) – перший з античних філософів, чії праці збереглися. Учень Сократа, Платон у 397 р. до н.е. заснував у Афінах філософську школу, відому під назвою Академія (тому що вона розташовувалася в парку, присвяченому міфічному героєві Академу). Свої праці він писав у вигляді діалогів – «Учта», Гіппій Більший», Торгій», «Держава» та ін.

Платон свої головні зусилля зосереджує на вирішенні відкритої Сократом проблеми існування загального («краси» взагалі, «мужності», «добра» тощо). Він не мав сумнівів у існуванні загального реально, а як воно саме існує – нікому ще не відомо. Тому Платон відшукує аргументи, котрі повинні довести скептикам реальність існування загального. Так, він відзначає, що закони держави не існують у вигляді конкретних речей (текст закону ще не є законом), але реально впливають на життя суспільства. Платон долає проблему, що зафіксована Сократом, завдяки створенню гіпотези про існування специфічних предметів, відмінних від речей навколишнього світу. Припустивши існування реальних предметів, Платон розглядає загальне як ідеальний предмет, ідею. Ідеї, що внаслідок своєї досконалості виявляють себе як еталони, справжня реальність, є дечим первинним стосовно конкретних речей як копій ідей. А чуттєво даний світ конкретно-індивідуальних речей є відбитком загальних речей.

Отже, речі повсякденного світу є спрощеним варіантом іншого світу, більш досконалого – ідеального. Здатністю до безпосереднього контакту з ідеями наділена людська душа, яка після смерті тіла відділяється від нього і повертається до безтілесного царства ідей, бо для існування тіла і душі повинна бути відповідна ідея, яка керує процесами в дійсності. Душа, з'єднуючись із тілом, втрачає свою ідеальність (відповідність ідеї), забуває все, що споглядала у світі ідей. Але у відповідному стані (у сні, коли душа не залежить від тіла) вона здатна пригадати забуте. Тому в теорії Платона пізнання, під час якого формуються загальні

поняття (про будинок взагалі, добро взагалі, трикутник взагалі), є процесом пригадування.

Платон першим увів у філософію поняття матерії, яке в нього позначає небуття, ніщо. Матерія – це те, чого не існує. Завдяки введенню даного поняття йому вдається узгодити в своїй теорії існуючу реальність з тією, яка була до неї. Вживаючи поняття «матерія», Платон утримує в свідомості принцип, відкритий Гераклітом: «З нічого може виникнути лише ніщо». Все, що існує, виникло з чогось, але саме тепер того, з чого все виникло, немає, тому ми кажемо, що воно – матерія. Цим поняттям знімається проблема пізнання того, що було: його вже немає. Ця властивість матерії перетворюватись у небуття і перешкоджає створенню світу, повністю відповідного ідеальному царству. Взаємодія матерії та ідей призводить до пошкодження, деформування ідей, до втрати конкретними речами тієї досконалості, яку мала «чиста» ідея.

Взаємодію ідеї і матерії Платон фіксував математично. Він дуже цінував філософію Піфагора, вважаючи, що піфагорейці першими усвідомили роль ідей.

Усі свої дослідження природи, суспільства, пізнання, мислення Платон підпорядковував принципіві визначення міри прояву ідей в конкретних речах, де фіксація загального визначення ідеальної конструкції займала головне місце. Він шукає ідеальну державу, ідеальний метод пізнання тощо, розглядаючи реальність як прояв ідеального. Тому саме з Платона починає формуватись усвідомлена процедура здійснення послідовної дедукції.

5. Філософія Аристотеля

Матерія (субстрат) трактується Аристотелем насамперед як щось неоформлене, неокреслене, а точніше – позбавлене форми. Вона фактично є «те, що само по собі не визначається ні як визначене за суттю, ні як визначене за кількістю, ні як таке, що має якісь інші властивості, якими визначається суще». Однак і цього ще недостатньо для її повної дефініції. Поняття матерії, як вважає філософ, аж ніяк не можна звести лише до такої її характеристики, як відсутність чи брак форми.

В кінцевому рахунку у понятті «матерія» (субстрат) в Аристотеля проглядається два можливі значення. З одного боку, «матерію» він розглядає як субстрат в його безумовному значенні. Це тільки «матерія», або говорячи дещо інакше, чиста можливість. З іншого ж боку, «матерію» він трактує і як такий субстрат, який вже є не лише можливістю, але і дійсністю. Аристотель розуміє, що подібний шлях вибрав Платон, а тому він його не сприймає. На його думку, їх дійсність проявляється в тому, що поняття реалізуються в самій реальності, в певній «матерії», в певному «субстраті».

В цьому зв'язку важливо ще вказати і на те, що Аристотель у своїх метафізичних пошуках розрізняє так звану «першу» і «останню (другу) матерію». Згідно з його міркуванням, «остання матерія» є та «матерія», яка вже є не лише можливістю певної форми, але водночас і особливою «дійсністю». На цій основі вона має певні властивості, ознаки, що окреслюють її поняття, її особливий

статус. Про всіх них, як вважає Аристотель, можна скласти відповідне поняття, бо вони мають особливі, тільки їм притаманні ознаки і властивості.

«Перша матерія» є та «матерія, що також може стати дійсністю, але зовсім відмінним чином від «другої матерії». Вона є передовсім «можливістю», а тому може стати будь-якою «дійсністю», але сама по собі не є жодною «дійсністю». Як вважає Аристотель, «перша матерія» абсолютна не сприймається за допомогою відчуттів, а може тільки мислитися і тому є «невизначеним субстратом». Всі речі виникають безпосередньо і складаються з визначеної («останньої матерії»), яка включає в себе і «першу матерію».

Таким чином, аристотелівська концепція матерії хоч і розглядає останню як щось пасивне, інертне, неоформлене, однак, допускає, що вона є чимось реальним чи таким, що має потенційне буття, здатне прийняти ту чи іншу форму і тим самим уможливити собі дійсне буття. Тобто, матерія – можливість буття і виникнення всього. Водночас він наголошує на тому, що матерія, подібно як і форма, є вічною.

Визнавши форму і матерію як основні принципи чи засади буття і, зокрема, існування окремих речей і предметів, Аристотель тут же змушений був пояснити і сам механізм становлення всього предметного світу як процес реалізації цих двох визначальних причин існуючого. Тобто філософ так чи інакше в кінцевому рахунку повинен був показати, як «позбавлена» форми матерія набуває її, «приєднує» до себе і тим самим стає субстратом всякої зміни, виникнення кожної окремої матеріальної речі. На шляху до вирішення даної проблеми Аристотель вводить в свою філософію ще дві виключно важливі категорії: «**можливість**» (Dinamei) і «**дійсність**» (Energeia), що якраз і розкривають відношення між матерією і формою і тим самим пояснюють процес становлення індивідуального буття речей як перехід можливості в дійсність. Зрозуміло, ці дві категорії найтіснішим чином пов'язані з вже названими – матерією і формою.

За таких умов розвиток, виникнення є не чим іншим як процесом вічної актуалізації, здійсненням можливості. Світ, отже, тепер повстає в образі динамічного, безперервного процесу становлення, переходу буття з одного стану в інший, вічного оформлення, що зумовлено переходом можливості в дійсність.

Фактично, вважає Аристотель, вся попередня філософія, як, зрештою, і його сучасники, намагаючись зрозуміти причини і сутність буття, так чи інакше розмірковували над його першопричинами, головними засадами кожної речі і предмету.

В кінцевому рахунку різні філософи в різний час вказували на чотири визначальні чинники буття, які вони називали засадами, першопричинами, початками «Αρχαι», а саме: «матерію» – те, в чому реалізується поняття; «форму» – поняття, яке приймає «матерія», коли відбувається перехід від можливості до дійсності; причину руху і мету, із-за якої відбувається відповідна дія.

Так складається в Аристотеля *концепція прогресу природи*, згідно якої, останню не може задовільнити недосконала форма, а тому вона має безконечну потребу і бажання в постійному вдосконаленні, руху до вищого, кращого. Звідки

мінерал прагне до життя рослини; рослина – до життя тварини; тварина – до життя людини, а людина – до життя Бога.

Аристотель приходиться до ідеї, «першого двигуна», що покликаний власною активністю, вічною і безконечною дією приводити все в рух. «Перший двигун», в той самий час сам по собі залишається непорушним (Аkineton), вічним і єдиним. Своє визначення космічного першодвигуна Аристотель обгрунтовує чисто раціоналістичним способом, наголошуючи насамперед на тому, що він в якості першопричини руху є фактично своєрідною метафізичною сутністю, а навіть Богом, буття якого є безтілесним, неподільним і самодостатнім.

Наділяючи Бога подібною функцією, Аристотель розходиться з Платоном в трактуванні цієї найвищої сутності. Практично він обмежив функції Бога і звів її до однієї – бути першодвигуном, першопричиною руху, а це в свою чергу означало, що Бог визнається фактично і найвищим онтологічним принципом організації матерії, її впорядкування та розвитку.

Так шляхом метафізичних пошуків в ієрархічній структурі першопричин буття, Аристотелем була відкрита ще одна його причина – рушійна, яку філософ окреслив як «перший двигун» чи просто як Бог.

Висновки

Антична філософія (VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.) є фундаментом західної філософської традиції, що сформувала ключові підходи до осмислення світу, людини та знання. Вона охоплює широкий спектр ідей, від космологічних роздумів ранніх мислителів до етичних і метафізичних систем пізньої античності. Ключові періоди – досократичний, класичний (Сократ, Платон, Аристотель) і елліністичний – відображають еволюцію філософської думки від натуралістичних пояснень природи до глибокого аналізу етики, політики та онтології.

Досократики, такі як Фалес, Геракліт і Парменід, заклали основи раціонального дослідження природи та буття. Сократ переніс акцент на етику й самопізнання, Платон розробив теорію ідей, а Аристотель систематизував знання, створивши логіку, метафізику та етику. Елліністичні школи (стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм) зосередилися на практичній філософії, пропонуючи шляхи до щастя та душевного спокою. Пізня античність, зокрема неоплатонізм Плотіна, синтезувала метафізику та містицизм, вплинувши на середньовічну філософію.

Антична філософія не лише сформувала категорії мислення, але й заклала основи для науки, етики, політики та релігійної філософії. Її ідеї залишаються актуальними, впливаючи на сучасні філософські течії, від екзистенціалізму до аналітичної філософії, і продовжують надихати інтелектуальний пошук.

Словник до теми: архе, атараксія, буття, гедонізм, діалектика, ейдос, еkleктизм, етика, космос, логос, метафізика, номіналізм, онтологія, пантеїзм, піфагореїзм, скептицизм, софізм, стоїцизм, універсалії, епікуреїзм.

ЛЕКЦІЯ 3
СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ ЯК СИНТЕЗ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ
І АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Філософія середньовіччя
2. Філософія епохи Відродження
3. Філософія періоду Реформації

Висновки

Вступ

Хронологічно Середні віки охоплюють період від IV до XVI ст.

Для Середньовіччя у соціально-економічному плані характерне панування феодального укладу, в ідеологічному – утвердження християнства як панівної релігії. Середньовіччя – це панування релігійного світобачення, вираженого в богослов'ї. Релігія пронизувала всі сфери суспільства, життя та Тому не дивно, що філософії цієї епохи притаманна значна залежність від релігійного світогляду її представників. У своїй основі вона є теоцентричною, тобто чинником, що визначає все існуюче, тут є не природа чи Всесвіт, а Бог, його воля. Світ сприймався як подвійне буття: справжній (божественний, небесний) і несправжній (земний, грішний) світ. Цей поділ проходить через усю середньовічну філософію:

- 1) основною функцією філософії Середньовіччя вважалося тлумачення Священного Письма, формулювання догматів Церкви і доведення буття Бога.
- 2) суттєвого розвитку набула логіка;
- 3) розроблювалося поняття особистості;
- 4) та відбувалися суперечки про пріоритет одиничного і загального.

1. Філософія середньовіччя

У своєму розвитку середньовічна філософія пройшла декілька етапів. Зазвичай виділяють такі етапи:

- 1) апологетика,
- 2) патристика;
- 3) схоластика;
- 4) містика.

При всій різноманітності цих історичних періодів і специфіці теоретичних підходів до розуміння основних філософських проблем для середньовічної філософії в цілому характерні такі риси:

- ретроспективність – звернення в минуле, до біблійських витоків, спроби тлумачити символічність Біблії;
- традиціоналізм – орієнтація на традиційні істини, погляди загальноновизнаних авторитетів. У ті часи збіг точки зору філософа з думками інших відомих мислителів був показником істинності його поглядів;
- дидактизм (учительство) – майже всі мислителі були проповідниками або вчителями богословських шкіл, звідси й повчальний характер філософських праць.

Апологетика. Становлення філософії Середніх віків розпочинається періодом так званої апологетики (від грец. *apologia* – захист). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли з нового вчення глузували, представники апологетики зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання. Від самого початку апологетика розділилася на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний. Прихильники позитивного ставлення вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягти її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники негативного ставлення до античної філософії не тільки засуджували античну філософію, а й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала і спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертуліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає у спрощенні і поверненні до природного – християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

Патристика. Зміни в суспільному стані християнства не могли не позначитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися й обґрунтовувати своє право на життя, настав час указувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння. На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап патристики (від лат. *pater* – отець).

Одним із найушлавлених її представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, *Августин Блаженний* (354–430). У працях «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю» він розробив філософське вчення про свободну волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл – рослин та тварин, розумну душу та свободну волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася

незаперечна першість віри перед розумом (віра передує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передвічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні тортури (у цьому сутність християнського вчення про божественне приречення). Подібним чином Августин розмежував науку і мудрість. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об'єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від його циклічного тлумачення, притаманного античному світогляду. Поняття про час як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія – це ще коротший проміжок між двома «вічностями» – створенням світу Богом і «тисячолітнім» Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для всієї середньовічної культури.

Суттєву роль в утвердженні християнського світомислення відіграли *Ієронім Стридонський (Блаженний)* (340–420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V ст. *Марціан Капелла*, що висунув ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три – граматика, риторика та діалектика; *Аніцій Манлій Северин Боецій* (480–524), твори якого «Про музику», «Про Святу Трійцю», «Про католицьку віру», «Розрада філософією» доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; *Флавій Магн Касіодор* (477–570), який у своєму маєтку на півдні Італії заснував школу, де розпочалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого Середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов *Іоанн Скот Еріугена* (близько 810–877 рр.). У творі «Про розподілення природи» він писав, що все буття поділяється на чотири «природи»: перша – природа не створена, але здатна сама творити – Бог; друга – природа створена і сама здатна творити – сукупність першоформ (у платонівському розумінні) і чинних причин; третя – природа створена і не здатна творити – світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов'язував із гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. В остаточному підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як указував Еріугена, четверту природу – Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

Схоластика. Погляди Августина Блаженного і його послідовників стали основою для середньовічної філософії, яка дістала назву схоластики.

Саме слово «схоластика» походить від грец. *scholē* – школа. Річ у тім, що на межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти. Деякі з перших монастирських і приходських шкіл стали провідними центрами середньовічної культури і освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах уперше почали викладати філософію. Вона і дістала назву схоластики. Пізніше так почали

йменувати всю середньовічну філософію. У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики визначаються два періоди: 1) рання схоластика IX–XII ст.; 2) зріла, класична схоластика XII–XIV ст.

Рання схоластика. У перший період усі вчення були пов'язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженим неоплатонізму. Видатним представником схоластики цього часу був *Ансельм Кентерберійський* (1033–1109), який з 1093 р. обіймав посаду архієпископа в Англії. «Я вірую, щоб розуміти, а не прагну розуміти, щоб вірити» – так Ансельм сформулював власне кредо у сфері пізнання. Утілюючи його у своїх міркуваннях, він побудував відоме «онтологічне доведення» буття Бога. Воно полягає ось у чому. Віруюча людина має самоочевидне поняття про Господа, істоту найдовершенішу. Але для повної довершеності ознака буття є необхідною. Отже, Бог реально існує. Уже сучасники архієпископа Кентерберійського піддавали сумніву таку аргументацію, оскільки вона робила висновок від існування ясного поняття про річ до реального існування цієї речі. Та хіба ж не справжні предмети є підґрунтям вироблення понять про них? Хіба, наприклад, з'являться у вашій кишені гроші завдяки одній тільки думці? Проте такі контраргументи навряд чи мали вагу для Ансельма: він вважав свій висновок результатом віри і божественного откровення, а його логічне обґрунтування – лише легкозрозумілою формою демонстрації істини.

Другим відомим представником ранньої схоластики є комп'єнський канонік *Іоанн Росцелін* (близько 1050 – близько 1120). У центрі його філософії був догмат триєдності Бога – один із основних у християнському віровченні. Зміст його полягає в тому, що Бог єдиний у трьох особах: Отець, Син та Дух Святий. Триєдина сутність ликів Бога так само реальна, як і самі іпостасі. Учення Росцеліна, яке відкидало реальне існування загального, мало тенденцію заперечення реальності Божественної єдності, а тому було небезпечним для основної догми християнства. У 1092 р. Церковний Собор у Суассоні звинуватив Росцеліна в ересі («тритеїзмі» – трибожжі) і змусив відмовитися від свого вчення.

У певний період на позиціях Росцеліна стояв його учень *П'єр Абеляр* (1079–1142). Він був відомий у Європі як прекрасний майстер диспуту. У працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму як провідного інструменту і критерію в пошуках істини, як засобу популяризації християнського вчення. Але спроба раціонального захисту християнського вчення цілком закономірно приводила до критичного аналізу останнього, що відкривало шлях до звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеляра також було засуджене як єретичне.

Класична схоластика ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізмі. Визначним представником класичної схоластики був монах домініканського ордену *Фома (Томас) Аквінський* (1225 або 1226–1274). Він народився поблизу Неаполя (Аквіно), одержав фундаментальну освіту, викладав у Парижі, Болоньї. Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти язичників» (1264), «Сума теології» (1274). У цих творах Аквінський розробив свою систему

«покатоличеного» аристотелізму – томізм, як стали називати це вчення за іменем його творця (за латинською транскрипцією ім'я Фома вимовляється як Томас, звідси «томізм»). За життя Фоми Аквінського його філософія не дуже схвально підтримувалася теологами. Загальне визнання і слава прийшли до нього лише після смерті, йому було присвоєно почесне звання «ангельський доктор», а в 1323 р. його причислили до лику святих. Учення ж Фоми фактично стає офіційною філософською доктриною католицької церкви.

У центрі томізму – учення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становлять природа, матерія, вищий – Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумнішою істиною, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих ви хідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини – «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення – через теологію, зокрема через Святе Письмо (Біблію).

Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо досягають різні світи – природу і Бога. Основним методом пізнання істини Фома вважав пізнання причини через наслідок (quia). Цей метод він демонстрував, висунувши п'ять постулатів доказу буття Бога: – у світі все рухається, але для руху потрібен першодвигун – Бог; – ланцюг причин і наслідків не може бути нескінченним, тому є перша причина – Бог; – зі всієї сукупності речей у світі виходить необхідність деякої сутності, яка не має зовнішньої причини свого існування, але сама є причиною необхідності для всіх інших. Це – Бог; – аби визначити ступінь істинності речей, необхідно мати певну сутність, яка буде граничним ступенем усіх благ. Ця сутність – Бог; – усі речі в природі позбавлені розуму, проте облаштовані доцільно, отже, їх упорядковує розумна істота – Бог. Намагаючись примирити віру та розум, Фома Аквінський не тільки підкреслював, що розум – Божий дар, а й переконував, що його треба використовувати, аби звеличити Бога.

В основних творах «Сума теології» та «Сума проти язичників» Фома Аквінський намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, завжди вів боротьбу проти єретиків, прагнув нейтралізувати їх каверзні запитання. Наприклад, чи може Бог створити такий камінь, який сам підняти не зможе? І в тому, і в іншому випадку чогось не може. Як це поєднати зі всемогутністю Бога? Аби звеличити Бога, Фома Аквінський свідомо обмежував його владу. Є дії, недоступні навіть Богу. Стверджуючи це, Фома Аквінський підкреслював, що Бог не може змінити самого себе, не може позбавити людину душі або зробити суму кутів трикутника більше або менше за 180 градусів, неспроможний знищити минуле, згрішити, створити іншого Бога або ліквідувати самого себе. Головне ж, що Бог – це не тілесна, а духовна сутність. Тому безглуздими є запитання: який одяг він носить? чи п'є воду? та ін. Завдання

філософії схоласти вбачали в пізнанні Бога (через природу), доказах того, що всі догмати церкви не суперечать розуму.

Центральними вважали проблеми співвідношення знання і віри, волі і розуму, одиничного і загального. Остання відома як спір про універсалії – природу загальних понять.

Полеміка між *реалізмом та номіналізмом*. Згідно з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямками – реалізмом та номіналізмом. Слід відзначити, що реалізм у середньовічному розумінні не має нічого спільного із сучасним значенням.

У Середні віки під реалізмом філософи розуміли вчення, представники якого вважали, що загальні поняття (універсалії) не є відображенням предметів і явищ, а існують як реальні духовні сутності і становлять субстанцію речей. Іншими словами, справжню реальність мають лише загальні поняття або універсалії, а не одиничні предмети, що існують у навколишньому світі. Середньовічний реалізм (особливо в крайній формі) дотримувався платонівського вчення про ідеї, для якого теж реальним буттям володіють вічні ідеї, а не скороминулі та мінливі речі. За твердженням реалістів, загальні поняття існують реально, створюючи самостійний та нескінченний світ суттєвостей, первинних у ставленні до людського мислення та одиничних речей. Найвизначнішими представниками реалізму були Ансельм Кентерберійський та Фома Аквінський.

Протилежністю реалізму є номіналізм. Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я, назва) – напрям, представники якого вважали, що реально існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є тільки назвами або іменами.

Таким чином, загальні поняття не існують самостійно поза одиничними речами, вони створюються розумом людини шляхом абстрагування ознак, загальних для низки емпіричних речей та явищ. Так, ми одержуємо поняття людина, коли відвертаємося від індивідуальних особливостей окремих людей та залишаємо тільки те, що є загальним для всіх. А оскільки всі люди – живі істоти, мають розум, то поняття людина має саме такі ознаки: людина є живою істотою, яка наділена розумом. Отже, за вченням номіналістів, універсалії існують не до, а після речей. Крайні номіналісти, до яких належав французький філософ-богослов *Іоанн Росцелін*, навіть доводили, що загальні поняття не більше ніж звуки людського голосу. Дійсне лише одиничне, а загальне – тільки ілюзія, яка не існує навіть у людському розумі. Немає Людини взагалі, а є конкретні П'єр, Поль-Жан, Жак. Така логіка приводила до того, що світ перетворювався на нагромодження розрізнених речей, хаос предметів, між якими немає нічого спільного.

Отже, номіналісти проголосили об'єктивно існуючими тільки окремі предмети та явища з їх індивідуальними якостями, схилилися до матеріалістичної лінії філософії. Загальні поняття є другорядними. Оскільки поняття «Бог» – найбільш загальне, то за логікою номіналізму воно й повинно потрапити до розряду «другорядного», похідного від світу індивідуальних речей.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості,

поступово вступає в період кризи. Вона розпочинається з «роздоріжжя», до якого її привела проблема «віра – знання», «теологія – філософія»; образно кажучи, схоластика «розчахнулася» на ножицях «релігія – наука».

Це виразно демонструє філософське вчення *Роджера Бекона* (1214–1292). Він розкривав непотрібність і навіть шкідливість далекого від реальності схоластичного методу, закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду. У науках, заявляв він, найціннішою є практична користь. Захищаючи ідею єдності філософії і теології, Бекон зазначав, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука – як і через що виконується це призначення. Однак цю єдність учений мислив не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

Проти раціональної теології виступав британський схоласт *Іоанн Дунс Скотт* (1265–1308). У своїх працях «Оксфордський твір», «Про першооснови всіх речей» на перший план сутності Бога він висував не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна виявляти себе не тільки ідеально, а й реально. Тому теологія, за Скоттом, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною.

Розвиваючи ідеї Дунса Скотта, ще один представник пізньої схоластики *Вільям Оккам* (1285–1349) наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Аби зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, її слід очистити від зайвих термінів схоластичного теоретизування. Оккам сформував цю думку в афоризмі, що відомий під назвою «оккамової бритви»: «Сутності не слід примножувати без необхідності». Цей афоризм, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов. Уважається, що саме він сприяв відходу від схоластичного теоретизування.

Містика. Криза філософії Середньовіччя завершується утвердженням містичного вчення. Містика («таємниче») – це віра в таємничі надприродні сили. Вона виходить із того, що Божественне, Бог присутній у всьому, але тільки людина це помічає за допомогою позараціональних, внутрішньоспоглядальних засобів («через заглядання в себе»).

Містичне світосприйняття ґрунтується на таких засадах:

1) мета християнина – досягти єдності з Духом через злиття своєї людської сутності з Божественною сутністю за допомогою позарозумового екстазу (несамовитого захоплення);

2) формула єдності з Божественною сутністю – «Бог має стати мною, а я – Богом» – ще не означає рівності людини і Бога, а лише свідчить про бажання – злиття людини з Божественним Духом;

3) внутрішнє відчуття і бачення Бога – важливіші, ніж участь у богослужінні.

Родоначальником середньовічної містики був німецький філософ *Йоганн Екхарт*, чи, як його частіше називали, Майстер, або Вчитель (1260–1327). У праці

«Проповіді і міркування» він виклав свою позицію містичного пантеїзму. Її сутність полягає у такому: жодна річ, в якій Бог завжди присутній, не усвідомлює його присутності – це дано лише «внутрішній людині», яка наділена душею; Божественність – Бог тотожний із глибинами людського духу: «У моїй душі є сила, яка сприймає Бога. Ніщо мені не близьке так, як Бог... Бог мені ближчий, ніж я сам собі»; душа – це «істота Божа» в людині; вона єдино сутня з Божеством, не створена, а тому вічна; глибинний зв'язок людської душі і Бога робить можливим поєднання будь-якої людини з Богом через відмову звичайного пізнання в образах і поняттях, які дають лише уявлення про Бога і Особу.

Йоганна Екхарта недаремно називали Вчителем. Він справді мав багатьох послідовників, серед яких були *Йоганн Таулер* (1300–1361) та *Йоганн Рейсбрук* (1293–1381), які відомі тим, що, майстерно володіючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях обрання життєвого шляху та залучення до божественної благодаті. Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано Богом, людина формує себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї Божої іскри.

Оцінюючи загальний внесок середньовічної філософії в розвиток філософської думки, слід ураховувати її суперечливість. Утім, безумовно, не можна вважати Середні віки «темними», своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства. В епоху Середньовіччя було накопичено величезну філософську спадщину, яка сприяла подальшому розвитку філософської думки та суспільного буття в часи Відродження.

Виділимо позитивні моменти внеску середньовічної філософії в становлення європейської і світової цивілізації. По-перше, саме на основі релігійних духовних цінностей, обґрунтованих середньовічною філософією, була поступово подолана та соціально-політична і духовна криза, яка стала причиною загибелі античної державності і занепаду античної культури. По-друге, середньовічна філософія справила стимулюючий вплив на духовний розвиток суспільства, багато в чому забезпечила безперервність, спадковість культурного життя, збереження спадку Античності, праць Платона, Аристотеля та інших мислителів давнини. По-третє, мислителі Середньовіччя здійснили суттєвий внесок у розробку низки ключових понять і проблем філософії, до числа яких належать категорії віри і розуму, співвідношення абстрактного і конкретного, сутності і явища, проблеми логічних доказів, соціального прогресу тощо. У цей період зробили великий крок уперед усі основні структурні частини філософського знання, особливо онтологія, гносеологія, логіка, антропологія. По-четверте, середньовічна філософія здійснила суттєвий внесок у зміцнення моральних основ суспільства, розробляючи засади релігійної моралі, проповідуючи вічні загальнолюдські моральні цінності, ідеї рівності всіх людей перед Богом незалежно від етнічної належності і соціального стану, виховуючи людей у дусі взаємної терпимості і любові.

Таким чином, філософія Середньовіччя при всій її різноманітності і своєрідності її змісту зробила істотний позитивний внесок у розвиток світової духовної культури.

2. Філософія епохи Відродження

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV ст. у Північній та Середній Італії, у XV ст. досяг розвитку, а в XVI ст. став загальноєвропейським явищем. У цей час народжується капіталістичний спосіб виробництва, відбуваються великі технічні та географічні відкриття, що приводять до бурхливого розвитку торгівлі та виробництва, зміни соціально-класової структури суспільства, послаблення корпоративних та інших зв'язків між людьми.

Характерні ознаки культури цього періоду такі.

1. Рух до звільнення від панування релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя. Це так звана «секуляризація».

2. Повернення до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в Середні віки. Звідси і назва – Відродження.

3. У центрі уваги – проблема людини. Якщо в центрі уваги Античності було природно-космічне життя, у Середні віки – Бог і пов'язана з ним ідея спасіння, то в епоху Відродження в центрі уваги стає людина. Тому філософське мислення цієї епохи характеризується як антропоцентричне.

4. Поява гуманізму як ідейного руху.

5. Розвиток натурфілософії та природознавчої науки

Гуманізм. В епоху Відродження цей термін спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час унаслідок швидкого зростання ролі розумової праці і появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень. Згодом термін «гуманізм» почав набувати свого сучасного значення, яке полягає в розумінні людини як вищої цінності.

Отже, гуманізм епохи Відродження – це ідейний рух, у якому визрівала нова «світська» філософія, орієнтована на людину як вищу цінність.

Першим «гуманістом» вважають видатного поета і мислителя *Данте Аліґ'єрі* (1265–1321), що жив і творив у Флоренції – «столиці» італійського Відродження. Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх виявів божественної мудрості».

Але справжнім засновником, «батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304–1374). Він прагнув найточніше і найзрозуміліше донести до сучасників спадщину Античності.

Одним із провідних філософів раннього гуманізму був римський філолог *Лоренцо Валла* (1407–1457). У численних творах він гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію.

Гуманістичне мислення було характерним і для італійського філософа, засновника платонівської Академії у Флоренції *Марсиліо Фічіно* (1433–1499). Він переклав латиною твори Платона та багатьох інших античних філософів.

Продовжувачем ідей Фічіно був *Джованні Піко делла Мірандола* (1463–1494). Він підготував для диспуту зі схоластами трактат «Промова про гідність людини», який вміщував 900 тез про те, що на той час було вже пізнане. Однак

дискусії не відбулося – Папа Римський більшість тез заборонив, визнавши їх еретичними.

Ще одним представником гуманізму був професор Болонського університету *П'єтро Помпонаці* (1462–1525), який стояв на позиції протиставлення філософської істини істині релігійній.

Типовою для епохи Відродження була філософська позиція видатного французького гуманіста *Мішеля де Монтеня* (1533–1592). Його творчість звернена до людини та її гідності. Монтень закликав до самостійності суджень, зразком яких було вільнодумство античної філософії.

Ренесансно-гуманістичні ідеї викликали істотні деформаційні процеси в римсько-католицькій церкві, привели до її реформи, або так званої *Реформації* (від лат. *reformatio* – перетворювати, виправляти). Реформацію і Ренесанс об'єднує те, що вони є явищами однієї історичної епохи, мають загальну антифеодальну спрямованість, в їх основі лежить антифеодальний рух, носіями якого були міські прошарки суспільства. Якщо Ренесанс висуває вимогу перетворення суспільства шляхом розширення світської освіти, то Реформація була спрямована проти монопольного становища католицької церкви та її вчення в політиці, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства. Вона практично залишається на рівні середньовічного світогляду, але пропонує новий шлях до Бога.

Реформація стала міжнародним рухом, який досяг апогею в XVI ст. У багатьох європейських країнах було здійснено перехід до протестантської віри (Англія, Шотландія, Данія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, частково Німеччина, Чехія, Угорщина). Реформація демократизувала церкву, поставивши внутрішню особисту віру над зовнішніми виявами релігійності. У деяких країнах церква потрапила в залежність від держави, що, у свою чергу, полегшило розвиток науки і світської культури.

Видатними представниками реформаторського руху були *Мартін Лютер* (1483–1546), *Філіпп Меланхтон* (1497–1560), *Ульріх Цвінглі* (1484–1531), *Жан Кальвін* (1509–1564), *Томас Мюнцер* (1490–1525).

Натурфілософія. Помітне місце у філософії Відродження належить натурфілософії. Вона відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві.

Видатними натурфілософами того часу були *Ніколай Кузанський* (1401–1464) – німецький філософ, кардинал, головний твір якого «Про вчене незнання» (1440); *Філіпп Теофраст Гогенгейм* (1493–1541) – німецький філософ, лікар, алхімік, астролог, який поєднав медицину з хімією і набув загального визнання під псевдонімом *Парацельса*; *Бернардіно Телезіо* (1509–1588) – засновник академії поблизу Неаполя, де велися дослідження людини та природи; *Джераламо Кардано* (1501–1576) – різнобічний італійський учений, філософ, астроном, винахідник, який запропонував «карданний вал» задовго до появи автомобіля; *Франческо Патріці* (1529–1597) – італійський учений, філософ, професор Римського університету; *Томмазо Кампанелла* (1568–1639) – італійський філософ, поет, політичний діяч, котрий написав такі твори, як «Місто

сонця», «Про християнську монархію», «Про церковну владу»; *Джордано Бруно* (1548–1600) – італійський учений, філософ, поет, якого за передові погляди звинуватили в ересі і відлучили від церкви.

Ці вчені створили низку натурфілософських концепцій. Їх визначними рисами були:

1) пантеїзм (від грец. pan – все, theos – Бог – «всебожіє»). Це філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим у всій природі, тотожним із нею. Цим ученням пройняті твори Миколи Кузанського, Джордано Бруно та ін. Пантеїзм із його тезою «природа – це Бог, розлитий у речах» був звичайною формою боротьби проти релігії;

2) усвідомлення нескінченності природи, Всесвіту. Ця позиція простежується у багатьох працях натурфілософів. Однак, якщо у Кузанського вчення про нескінченність Всесвіту було напівтеологічним, то у Джордано Бруно воно натуралістичне. До того ж у нього ідея про нескінченність природи стає однією із головних ідей натурфілософії. Всесвіт, за Джордано Бруно, не має центру, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися;

3) органістичний погляд на Всесвіт. Натурфілософи уявляють світ як живу істоту, котра повною мірою наділена душею. Така позиція називалася гілозоїзмом;

4) взаємозв'язок «мікрокосму» і «макрокосму». Мікрокосм – це «малий світ», або людина. Макрокосм – це Всесвіт, або природа. Людина (мікрокосм) тлумачилась як частина природи (макрокосму) і набувала ідентичних їй властивостей. Ця ідея була розвинута у працях Миколи Кузанського, Джераламо Кардано, Томмазо Кампанелли, Джордано Бруно, Парацельса та ін.;

5) наявність елементів діалектики. Діалектичні тенденції були притаманні, зокрема, Миколі Кузанському (принцип єдності протилежностей), Бернардіно Телезіо (усе у світі відбувається через боротьбу протилежностей). Джордано Бруно розвивав положення Кузанського про єдність протилежностей. Він убачає їх у природі і людській діяльності: у реальному світі одна протилежність є початком іншої і навпаки; 6) звернення до магії, алхімії, астрології. Це було зумовлено браком реальних знань, які підмінювалися поетичними аналогіями, містичними здогадками. У відомій легенді про Фауста, яка з'явилася наприкінці епохи Відродження, увічнено тодішній тип напівученогонапівфантаста, овіяного авантюрним духом часу. Такими є загальні риси натурфілософії епохи Відродження.

Нові тенденції з'явилися і в природознавчій науці. Вони були пов'язані з творчістю Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Галілео Галілея.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) – славнозвісний митець, він був піонером сучасного йому природознавства, мислителем, який застосував експериментально-математичний метод дослідження природи, а також видатним представником естетичної думки своєї епохи. Вороже ставлячись до астрології, магії та алхімії, Леонардо да Вінчі бачив сенс наукової діяльності в її практичному застосуванні на користь людства. Він обґрунтовував ідею про

необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Математику він вважав найдостовірнішою наукою в осмисленні та узагальненні досвіду.

Реалістичне мистецтво Леонардо да Вінчі («Темна вечеря», портрет Мони Лізи тощо) свідчить про значний розвиток художньо-естетичної думки епохи Відродження. На його погляд, мистецтво, як і наука, слугує пізнанню реального світу. Підкреслюючи «мудрість природи», індивідуальність, красу душі і тіла людини, Леонардо да Вінчі виступав як великий учений – анатом, психолог та чудовий живописець.

Справжній переворот у поглядах на світобудову в епоху Відродження зробив *Микола Коперник* (1473–1543). Він створив геліоцентричну систему, що суперечила геоцентричній системі християнських поглядів на світ.

У книзі «Про обертання небесних сфер» Коперник дійшов таких висновків:

- 1) Земля не є нерухомою в центрі Всесвіту, як вважали Аристотель, Птолемей, а також усі схоласти і церковники, а обертається навколо своєї осі;
- 2) Земля обертається навколо Сонця, яке є центром Всесвіту;
- 3) обертанням Землі навколо своєї осі Коперник пояснив зміну дня і ночі.

Ці висновки Коперника відкривали принципово нові шляхи для розвитку астрономії.

Велике значення для епохи Відродження мала творчість *Галілео Галілея* (1564–1642). При розгляді питання про відношення Бога і природи Галілей відходить від пантеїзму і започатковує дійстичне розуміння світу. Бог, на його думку, створив природу, наділив її певним порядком і закономірностями. Однак після цього він не втручається у природу, яка живе і розвивається самостійно.

На підставі висновку про незалежне від Бога існування природи Галілей обґрунтував правильність свого погляду на її пізнання. Він запровадив експериментально-математичний метод дослідження природи – Космосу. А астрономічні відкриття, передусім супутників Юпітера, стали наочним доказом істинності геліоцентричної теорії Коперника.

Таким чином, філософська думка епохи Відродження засвідчує виникнення нового світогляду, основними рисами якого є натуралізм і раціоналізм. Головна ознака філософії Відродження – її світська, земна спрямованість. Вона має етапний історичний характер, бо створила умови для переходу від середньовічної філософської спадщини до філософії Нового часу. У цьому і полягає її значення.

3. Філософія періоду Реформації

Процес подолання середньовічної схоластики здійснювався двояким шляхом: з одного боку, через Ренесанс, а з другого – шляхом європейської Реформації. Ці шляхи відрізняються один від одного за способом критики середньовічної схоластики, однак обидва вони виражали необхідність заміни середньовічної філософії та ідеології, виступали виявом їх кризи, створювали передумови для виникнення філософії Нового часу.

Відомо, що Реформація – це різnorідний соціально-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., який охопив більшість країн Західної і Центральної Європи та був спрямований проти середньовічної католицької церкви.

Реформація стала наслідком виродження католицизму як пануючого світогляду, визнання його нездатності здійснити головний задум середньовічної релігійної культури – організувати земне життя людей як підготовку до «царства небесного».

Реформація була підготовлена виступами англійського реформатора *Дж. Уїкліфа* та його послідовника чеського мислителя, священика *Яна Гуса*. Ідейне оформлення вона одержала у вченнях Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі, Жана Кальвіна та ін. Оголошуючи причиною Реформації «псування церкви», ідеологи Реформації вбачали проблеми католицької церкви в перекручуванні вчення Христа і метою Реформації вважали повернення до «істинного» християнства апостольських часів. Ідеологи Реформації не були філософами в сучасному розумінні цього слова, однак їхні твори включали деякі філософські ідеї, які зробили істотний внесок у критику середньовічної філософії і підготовку підґрунтя для створення філософії Нового часу. Розглянемо стисло основні ідеї лідерів Реформації.

Мартін Лютер (1483–1546). Вважається творцем німецької Реформації. У творі «До християнського дворянства німецьких націй» і наступних роботах він закликав до боротьби проти папства і духівництва, тому що вони встановлюють опіку над совістю і вірою. Основний принцип учення Лютера – порятунок тільки вірою, благодаттю та Біблією. Одним із центральних положень філософії Лютера вважається концепція «покликання». На противагу католицькому вченню про протиставлення мирського і духовного Лютер стверджував, що й у мирському житті на професійному поприщі здійснюється благодать Божа. Праця ченців і священиків, якою б важкою і святою вона не була, ні на йоту не відрізняється в очах Бога від праці селянина в полі або жінки, що працює по господарству.

Звідси Лютер робить висновок про те, що священики не є посередниками між Богом і людиною, вони лише повинні направляти паству і являти собою приклад істинних християн. «Людина рятує душу не через Церкву, а через віру», – писав Лютер. Спростовуючи божественність Папи Римського, Лютер посилався на православну церкву, яка також вважається християнською й обходиться без Папи та його безмежних повноважень. Лютер стверджував непогрішність Священного Писання, а авторитет Священного переказу і церковних соборів ставив під сумнів.

Ульріх (Хульдрейх) Цвінглі (1484–1531) – швейцарський протестантський теолог і гуманіст. Він розвивав принципові настанови протестантизму, уперше сформульовані Мартіном Лютером. Однак на відміну від нього Цвінглі був більш послідовним, наполягаючи на тому, що кожне положення віровчення має бути обґрунтоване відповідним біблійним текстом. Цвінглі був також більш рішучим у політичних поглядах: засуджував кріпацтво, лихварство, використання військових найманців, захищав інтереси дрібних підприємців. Він був не настільки

категоричним і в інтерпретації божественного приречення, свободи волі, первородного гріха, більш терпимо ставлячись до суджень античних філософів і середньовічних схоластів.

Жан Кальвін (1509–1564) – відомий діяч Реформації у Франції, засновник кальвінізму (пуританства). У головному творі «Наставляння в християнській вірі» він фактично систематизував ідеї таких реформаторів, як Лютер, Цвінглі та ін. Найбільш послідовно Кальвін розвив учення про «абсолютне приречення», відповідно до якого Бог ще до створення світу одних людей визначив до «порятунку», а інших – до «осуду». Однак ніхто з людей заздалегідь не знає про це. Успіхи в особистому житті і професійній діяльності, на думку Кальвіна, свідчать про те, що віруючий є «божим обранцем». Визнаючи помірність і ощадливість молоді буржуазії найкращими чеснотами і проповідуючи світський аскетизм, Кальвін обґрунтував ідеали первісного капіталістичного накопичення, розробив «церковні встановлення» (1541), які набули характеру державного закону. Також він скасував пишній католицький культ, увів в обов'язок відвідування церковних служб, заборонив розважальні заходи, яскраві одяги та прикраси. Свободу совісті Кальвін тлумачив як свободу від католицизму, боровся за чистоту віри, надаючи протестантизму універсального характеру.

Висновки

Філософія Середньовіччя (V–XV століття) є унікальним етапом інтелектуальної історії, позначеним домінуванням теоцентричної парадигми та синтезом християнської теології з античною філософією. Цей період характеризується спробами осмислення віри, Бога, людини та світу через раціональні методи, що дало початок схоластиці.

Ключові мислителі, такі як Августин Аврелій, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Дунс Скот та Вільям Оккам, розвинули концепції, що поєднували християнські догмати з ідеями Платона, Аристотеля та неоплатонізму.

Августин заклав основи християнської філософії, наголошуючи на вірі та божественному одкровенні, тоді як Тома Аквінський систематизував теологію і філософію в рамках схоластики, інтегруючи аристотелізм. Пізніше Дунс Скот і Оккам піддали сумніву універсалії, сприяючи розвитку номіналізму та критичного підходу до метафізики.

Філософія Середньовіччя не лише зміцнила релігійний світогляд, але й заклала методологічні основи для розвитку науки та філософії Нового часу. Її спадщина вплинула на етику, онтологію та епістемологію, залишаючись важливою для розуміння сучасних філософських дискусій.

Словник до теми: августинізм, апологетика, божественне одкровення, віра і розум, номіналізм, патристика, реалізм, схоластика, теологія, томаїзм, універсалії, фідейзм, субстанція, неоплатонізм, містицизм.

ЛЕКЦІЯ 4
РАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Загальна характеристика філософії Нового часу
2. Англійська філософія Нового часу
3. Суб'єктивно-ідеалістична парадигма у філософії
4. Філософський раціоналізм

Висновки

Вступ

Термін «Новий час» є таким самим умовним, як і термін «Відродження». Застосовуючи його, ми маємо на увазі час зародження та утвердження нового суспільного устрою – буржуазного, який висуває й обґрунтовує нові цінності та засади людського буття порівняно з феодализмом.

Машинне виробництво, яке поступово витісняло ремесла, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього перед суспільством постала проблема розроблення методів, шляхів та прийомів вивчення природи.

Нова історія – період всесвітньої історії від кінця XVI століття до кінця XIX – початку XX століття. Він настав після Середньовіччя і передував новітній історії. Поширенню розподілу історії на давню, середню і нову сприяв твір французького вченого Жана Бодена «Метод легкого вивчення історії».

1. Загальна характеристика філософії Нового часу

Починаючи з кінця XVI ст., суспільство в масштабах західноєвропейського цивілізаційного простору розпочинає важливий етап свого розвитку. На основі виникнення нових відносин, що виявились у формуванні елементів нової організації спільноти та були спричинені результатами прогресу насамперед у сфері економіки, старі принципи та установки, що раніше визначали суть соціуму, починають втрачати свою вагу, а змінюють їх нові міжособистісні стосунки, враховуючи те, що людина поступово звільняється від певних умов, набуваючи свободу та незалежність у здійсненні своєї діяльності. Політично ці процеси супроводжуються проходженням революційної руйнації старого шляхом соціальних революцій буржуазного спрямування. Ідеологічно ж вони ставлять перед суспільством завдання вироблення нового підходу до оцінки, осмислення та реалізації намірів змінити світ. Саме в таких умовахі формується нова світова філософська парадигма, яка специфічно охоплює весь колорит цієї важливої для світової цивілізації епохи.

В історії ця епоха трактується як «Новий час», назва якого відображає докорінну відмінність її від попереднього етапу розвитку світу, пов'язаного з домінуванням релігійного світогляду за активного застосування схоластичного підходу до аналізу навколишньої дійсності. Ще у попередній період доби Відродження був зроблений значний крок у відстоюванні антропо-центричної та людиномірної концепції пояснення суцього. Тепер же за нових умов становлення філософської думки прогресувало у справі відстоювання пріоритету знань над релігійними догмами у напрямі просування суспільства вперед. Подібно до того, як філософія Середньовіччя була орієнтована на теологію, а в епоху Відродження пов'язана з мистецтвом та гуманітарними дисциплінами, у Новий час філософія орієнтується на науку нового типу, а саме експериментально-математичне природознавство, що визначило домінанту філософського розвитку – гносеологію.

Нова філософська система виявила особливі специфічні риси, які стосувались насамперед питань розвитку науки як типу світогляду і тієї сили, що повинні були звільнити людину від старих та віджилих поглядів на світ на основі нових знань. Знаковим висловом того часу стало твердження одного із відомих філософів тієї епохи Ф. Бекона «Знання – сила», що на тривалий час стало орієнтиром філософських пошуків.

У своєму розвитку впродовж XVII–XIX ст. філософська парадигма виробила низку притаманних їй особливостей, що виявляють її вагомий вклад у розвиток світового філософського процесу та допомагають визначити її місце в історії філософської думки. До них слід віднести такі:

1. Розвиток наукового знання як основного засобу здійснення реальних змін у суспільстві.

2. Формування механістичної картини світу як результат впливу на розвиток філософських поглядів, засноване на експериментально-математичному дослідженні механіки – науки про рух тіл. Трактування явищ природи як машин (*machina mundi*) або систем машин.

3. Повна та остаточна секуляризація науки, що полягала у відході від домінування схоластичних принципів та конструкцій, запереченні можливості будь-якого синтезу науки з релігією.

4. Акцент на вирішення важливих гносеологічних проблем пояснення суцього, в результаті чого необхідність вироблення методології як спеціального вчення про методи пізнання.

5. Ствердження культу людського розуму, здатного не лише виявити суть світу, але й найкраще організувати суспільне життя.

6. Професіоналізація філософії, яка перетворюється в особливу сферу людської діяльності.

Етапи в історії філософії Нового часу:

– ранній (початок XVII ст.), під час якого у нових історичних умовах трансформуються філософські концепції епохи Відродження, а на перший план виходить натурфілософія та наукова проблематика;

- наукової революції (XVII – початок XVIII ст.). Формування нової наукової картини світу;
- просвітництва (XVIII ст.) – ідеї перебудови світу на основі розуму, справедливості та рівності;
- німецької класичної філософії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).

2. Англійська філософія Нового часу

На цій основі у філософії XVII ст. формуються два протилежних напрями: емпіризм та раціоналізм. Прихильники емпіризму (від грец. *emprigia* – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), слушно стверджували, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте вони недооцінювали раціональну діяльність, переконували, що розум нічого не додає до змісту знань, бо немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, одержаний із чуттєвого досвіду.

Своєрідною модифікацією емпіризму виступає сенсуалізм (від лат. *sensus* – почуття). Його прихильники прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. З XVII–XVIII ст. емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Локка привело Джорджа Берклі та Давіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність та загальне знання. На противагу середньовічній схоластиці та релігійному догматизму класичний раціоналізм (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку – необмеженої причинної послідовності, що просякує світ, тобто мав форму детермінізму. Раціоналізм, що утверджував визначальну роль розуму не тільки у пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Проте позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), страждала на односторонність, абсолютизацію однієї з пізнавальних властивостей людини, що врештірешт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Емпіризм Френсіса Бекона. Засновником емпіризму та матеріалізму Нового часу вважають англійця Френсіса Бекона (1561–1626), який жив і творив в епоху, що стала періодом могутнього економічного і культурного піднесення у розвитку Англії (Френсіс Бекон – сучасник Вільяма Шекспіра). Френсіс Бекон – виходець із дворянської сім'ї. Його батько був лордом-охоронителем печатки. Вершина політичної кар'єри самого Бекона – лорд-канцлер королівського двору. У 1621 р. парламент звинуватив Бекона в інтригах і корупції та усунув від справ. Після цього Бекон повністю присвятив себе науковій діяльності.

Френсіс Бекон написав багато філософських та наукових творів: «Моральні, економічні та політичні есе», «Нова Атлантида», «Про принципи та начала». Його основний твір – «Новий Органон». Тоді «органомом» називали збірку трактатів із

логіки Аристотеля. Поняття «органон» (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю «метод». Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Бекон протиставляв свій метод методу Аристотеля. У своїй праці він розробив індуктивний метод пізнання та обґрунтував основні принципи емпіризму. Головним завданням філософії Бекон вважав формування методу науки з метою підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання – це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, аби оволодіти природою і поставити її на службу людині, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. Бекон розрізняв два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називав досліди, мета яких – давати безпосередню користь людині, а світлоносними – ті, метою яких є пізнання законів, явищ та властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень. Такий метод має назву індуктивного.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення. Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від хибних суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяв на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» – це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» – спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; «ідоли площі» – перешкоди, що виникають унаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» – перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Перші два ідоли є природженими, другі – набутими. Людині звільнитися від таких ідолів-помилочок дуже важко, у цьому має допомогти філософія. Основним засобом подолання ідолів Бекон вважав досвід і оброблення емпіричних даних науковими методами. Очистивши розум від ідолів, слід обрати вірний метод (шлях) пізнання. На думку Бекона, існують три основних шляхи пізнання:

– шлях павука – спроба вивести знання з чистої свідомості без опори на дійсність, що призводить до знехтування фактами. Висновки, одержані у такий спосіб, мають форму гіпотез і можуть бути як істинними, так і хибними;

– шлях мурахи – наполегливе збирання розрізнених фактів без їх узагальнення. Шлях мурахи – чистий емпіризм, вміння збирати факти, але невміння їх обробляти;

– шлях бджоли – істинний шлях пізнання, який полягає в розумовому переробленні даних досвіду і за допомогою якого дослідник здійснює перехід від емпірики до теорії. Саме шлях бджоли дозволяє, на думку Бекона, прийти до пізнання природи речей.

Творчість Френсіса Бекона справила значний вплив на розвиток філософії та науки. Однак він робив занадто великий акцент на емпіричних методах

дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

Філософські погляди Томаса Гоббса. Ідеї Френсіса Бекона вплинули на формування філософського вчення англійського матеріаліста Томаса Гоббса (1588–1679), основні ідеї якого викладено у працях «Левіафан», «Про тіло», «Про людину». Він створив першу в історії філософії закінчену картину механістичного матеріалізму, стверджуючи, що природа не є одушевленим організмом (як вважалося в епоху Відродження), а є колосальною сукупністю матеріальних тіл, які розташовані у певному геометричному порядку. Найважливішими якостями будь-якого тіла є протяжність і зовнішня форма, а також рух і спокій. Простір і час залежать від руху тіл: немає ніякого часу взагалі, а є лише час у конкретних матеріальних системах. Навіть Бога Гоббс розглядав як нерухомих «першодвигун», тонке природне тіло. Бог, за думкою філософа, привів світ у рух, а потім не втручається в його долю. Гоббс також заперечував існування душі як особливої субстанції – тіла. Така позиція привела до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як і тварини, – складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами. У теорії пізнання Гоббс послідовно відстоював свою тезу про те, що «у розумі людини немає жодного поняття, яке не було б породжене спочатку, цілком або частково, в її органах відчуття». Відчуття є джерелом і основою всієї духовно-практичної діяльності людини. Пізнання – це процес порівняння, поєднання та розділення ідей, які виникають при чуттєвому сприйнятті. У той же час Гоббс не заперечував цілком і деякі принципи раціоналізму. Наприклад, він надавав великого значення математиці, визнавав її зразком точного достовірного знання. Гоббс також звертав велику увагу на роль мови в науковому пізнанні. Слова мови – це як би знаки, котрими позначаються ті чи інші предмети. Роль знаків у житті людей є дуже великою, у певному сенсі знаки створили саму людину, тому її можна визначити як істоту, котра оперує знаками. Гоббс розробив ціле вчення про знаки, в якому розкрив їх гносеологічну роль, структуру, класифікацію. Гоббс підкреслював, що в процесі пізнання використовуються два протилежних методи: індукція та дедукція. Однак він розумів ці методи досить своєрідно: ототожнював індукцію з аналізом, а дедукцію – із синтезом. Гоббс був переконаний, що індукція повинна переважати у пізнанні природи, а дедукція – у пізнанні суспільства й держави.

На відміну від Бекона на передній план Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертати найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Учення Гоббса про державу і право стало широко відомим. Воно базується на розрізненні двох становищ людського суспільства – природного і громадянського. Природне становище – вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається із силою. Тому природне становище – це стан «війни всіх проти всіх». Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей в їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині – вовк». Таке становище, за Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновок про

необхідність для всіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись, його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми.

Філософські погляди Джона Локка. Філософські ідеї Френсіса Бекона і Томаса Гоббса розвивав та обґрунтовував видатний англійський учений-матеріаліст XVII ст. Джон Локк (1632–1704). Філософська діяльність Дж. Локка проходила в епоху Реформації в Англії, у період другої буржуазної революції (1688) та після неї. Він брав участь у боротьбі з пережитками феодалізму як філософ, економіст, політичний письменник. Боротьба проти схоластики, розпочата Галілеєм, Беконем, Гоббсом, висунула на передній край проблему методу пізнання і весь комплекс питань гносеології. Саме їм і присвячено основний філософський твір Дж. Локка «Дослідження про людський розум».

Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Дж. Локк доводить, що вроджених ідей немає ні в теоретичному мисленні, ні в моральних переконаннях. Душа, розум – це «чистий аркуш паперу» (*tabula rasa*), без будь-яких знаків та ідей. Жодний людський розум, яким би потужним і могутнім він не був, не спроможний сформулювати або винайти ідеї; єдиним джерелом ідей може бути лише досвід. Усе людське знання походить із досвіду – зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії). Ідеї відчуттів – основа наших знань про світ. Дж. Локк розподіляв їх на два класи: ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) – копії самих цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей. Дж. Локк вважав, що всі найбільш прості ідеї – найясніші і найадекватніші. Істинність і хибність належать уже не ідеям, а судженням, оскільки істинність завжди передбачає ствердження або заперечення.

За ступенем достовірності Дж. Локк виділяв два види знання: беззаперечне, точне, достовірне та знання ймовірнісне. Беззаперечне знання – продукт активної діяльності мислення, яке утворюється в результаті розгляду наших уявлень і відносин між ними. Ймовірнісне знання – це таке, що ще не пройшло крізь сито мисленнєвої діяльності. За ступенем точності знання Дж. Локк розрізняв три рівні пізнання: інтуїтивний, демонстративний та сенситивний. Найбільш достовірним пізнанням він уважав інтуїтивне, яке засноване на узагальненні внутрішнього досвіду. На другому місці – демонстративне, або доказове, пізнання, основою якого є узагальнення ідей, що виникають у процесі зовнішнього досвіду. На його основі пізнаються основні положення математики, етики, буття Бога. На третьому місці – сенситивне, або чуттєве, пізнання, яке обмежується сприйняттям окремих одиничних речей зовнішнього світу. На його основі ми переконуємося в існуванні інших речей.

Учення Джона Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного. Його розвиток пізніше привів до формування суб'єктивного ідеалізму.

3. Суб'єктивно-ідеалістична парадигма у філософії

Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII ст. продовжують Джордж Берклі та Давід Юм.

Філософія Джорджа Берклі. Англійський філософ, єпископ Джордж Берклі (1685–1753) вважається засновником суб'єктивного ідеалізму. У своїх працях «Досвід нової теорії зору», «Трактат про начала людського знання» він робить спробу суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення природи відчуттів. Критикуючи філософську позицію Дж. Локка, Берклі стверджував, що не тільки «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні», оскільки їх сприймає людина. Отже, філософ ототожнив властивості речей із відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі тлумачив як комбінування відчуттів та ідей. У дусі радикального сенсуалізму Берклі стверджував, що тільки чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будьчого. Сутність цієї концепції втілено у відомому висловлюванні Берклі: «Існувати – означає сприйматися почуттями». З таких позицій випливало прагнення дискредитувати основне поняття матеріалізму – поняття «матерія». Спираючись на вчення Дж. Локка про суб'єктивність вторинних якостей, Берклі зробив висновок про суб'єктивність і первинних. Наприклад, він стверджував, що яблуко – це сукупність жовтого, червоного, кислого, круглого, соковитого (вторинних якостей), тобто сукупність людських відчуттів. Що ж залишається від яблука, якщо відкинути відчуття жовтого, кислого тощо? Нічого. Берклі і додавав: якщо матеріалістам подобається називати це ніщо матерією, то тоді можна погодитися з тим, що матерія та ніщо – це те саме. Оскільки немає чуттєвого сприйняття матерії, а є лише сприйняття окремих речей, кожна з яких – це сума відчуттів, то матерії не існує. Послідовний розвиток суб'єктивно-ідеалістичної точки зору неминуче призводить до соліпсизму (сам, єдиний), тобто визнання реального існуючим лише одного сприймаючого, мислячого суб'єкта. Абсурдність соліпсизму розумів і сам Берклі, а тому всілякими засобами намагався подолати його, прагнув довести безперервність існування речей, виводячи її з одночасності сприйняття речей багатьма людьми. Для цього він увів поняття «скрізь проникаючого вічного духу», тобто Бога, сприйняття якого й забезпечує врешті-решт безперервність існування світу. З позицій суб'єктивного ідеалізму Берклі також намагався виробити нове обґрунтування буття Бога: чуттєві речі реально існують і сприймаються безмежним духом, а тому безмежний дух чи Бог існує. Такий доказ буття Бога не підтримало навіть англійське духовенство через його суб'єктивізм.

Філософська концепція Давіда Юма. Послідовну суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвинув Давід Юм (1711–1776). На відміну від Дж. Берклі, Юм – скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття і все, що ми знаємо і можемо знати, – це зміст наших відчуттів. Таким чином, скептицизм Юма, наполягаючи на недосконалості наших відчуттів, відмовляв у праві на істину розуму людини. Юм також спрямовував свої міркування на підвалини людського знання і зазначав, що вони існують у двох формах: чіткого та

виразного знання та неповного, туманного знання. Він вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. «Нам нічого не відомо про світ, який нас оточує», – підкреслював філософ. Ми лише з'єднуємо або роз'єднуємо наші враження і в такий спосіб нібито констатуємо світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І на підставі цього світ для людини залишається непізнаним. Основними положеннями Юма стосовно пізнання світу є такі: виразні знання ми одержуємо у прямому спостереженні дійсності; непевні знання ми одержуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого; між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного зв'язку; певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї; докази розуму постають завжди ймовірними; доводяться лише факти математики – усе інше випливає з досвіду; практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності. Гносеологічні ідеї розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та чуттєво наданого матеріалу; воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язано із досвідом та діяльністю; зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці ідеї багато в чому залишалися непевними та неповними. Результатом цього-94 Частина перша. Сутність філософії, основні етапи та напрями її розвитку го стало те, що у філософії сформувалася парадигма, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

4. Філософський раціоналізм

Філософський раціоналізм Рене Декарта. Основоположником раціоналістичного напрямку був французький філософ Рене Декарт (1596–1650). Основні його погляди викладено у працях «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649). Декарт виходив із принципу тісного взаємозв'язку всіх наук. «Уся філософія, – писав він, – подібна як би дереву, коріння якого – метафізика, стовбур – фізика, а галузі, які виходять від цього стовбура, – усі інші науки, що зводяться до трьох головних: медицини, механіки та етики...»¹. Найбільшу соціальну користь мають спеціальні науки («кінці галузей»), які осягають «велику книгу світу». Шлях руху людського знання – це шлях від найзагальніших положень фізики і далі – до спеціальних наук. Головними двигунами наукового пошуку є досвід і математика. Декарт став засновником аналітичної геометрії і математичної логіки. Він був практично переконаний у необхідності математизації наукового знання і зведення математики в ранг Загальної Математики.

Французькому філософу належить гіпотеза про розвиток світу в часі, тобто еволюції. Тим самим він обґрунтовував дуже важливу думку про поступове

виникнення і зміну всього суцього. Бог нібито створив матерію й здійснив її первісний поштовх, через що вона прийшла в хаотичний рух. Далі ж світ розвивався, на думку Декарта, відповідно до законів механіки. З вогню утворилися Сонце і зірки, з повітря – небо, а із землі сформувалися сама Земля та сусідні планети. В історії філософії Декарт вважається засновником принципу дуалізму. Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій – матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної – мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював із природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки – механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяв велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагався розробити універсальний метод усіх наук. Таким методом він вважав раціональну дедукцію.

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. У трактаті «Роздуми про метод» Декарт виокремлює чотири правила, яких слід дотримуватися в процесі пізнання:

- не приймати ніяку річ за істину, доки ти її не пізнав як істину вочевидь;
- уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв’язання;
- свої ідеї розміщувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних;
- здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, аби бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Дуалізм філософії Декарта виявився й у його вченні про «вроджені» ідеї. Він учив, що всі ідеї людина знаходить трьома шляхами. Поперше, частину з них вона одержує ззовні за допомогою чуттєвих контактів із предметами. По-друге, вони утворюються в розумі шляхом перероблення ідей першого роду. Але найбільш важливу роль відіграють так звані вроджені ідеї (поняття). Вони являють собою якесь «природжене світло», що завжди присутнє у розумі. Це такі поняття, як довжина, рух, єдність, Бог. Існують також вроджені аксіоми, наприклад: «З нічого не може відбутися щось» та ін.

Досліджуючи ідеї, Декарт, по суті справи, вивчав здатність людини мислити логічно, що сформувалася впродовж її тривалої духовно-практичної діяльності. Творчість Рене Декарта започаткувала раціоналістичну традицію в європейській філософії Нового часу. Головне в цій традиції – культ людини як істоти розумної та діяльної.

Філософія Бенедикта Спінози. Послідовником і критиком учення Декарта був нідерландський філософ Бенедикт (Барух) Спіноза (1632–1677). Основні його твори: «Про Бога і людину та її щастя» (1658–1660), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Трактат про вдосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677). В

основі філософської системи Спінози лежить учення про єдину субстанцію – природу. Субстанція – причина самої себе. Філософ заперечував існування надприродного, ототожнював Бога з природою, стояв на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причиною та наслідком, сутністю та явищем. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. 96 Частина перша. Сутність філософії, основні етапи та напрями її розвитку. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так і водночас ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід’ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози. У теорії пізнання Спіноза розвивав раціоналізм. Чуттєве пізнання, на його погляд, дає поверхове знання; вірні знання ми одержуємо лише за допомогою розуму. Найвища форма пізнання, за Спінозою, – інтуїція. Критерієм істини є чіткість. Незважаючи на зовнішньо абстрактний характер міркувань Спінози про субстанції, модуси, атрибути, його філософія має яскраво виражену практичну спрямованість. Учення про субстанції – це і вчення про людину, про її моральність, про мудре сприйняття життя. «Свобода є пізнана необхідність» – так сформулював Бенедикт Спіноза шлях людини до свободи.

Філософські погляди Готфріда Лейбніца. Останнім представником європейського раціоналізму XVII ст. вважається німецький філософ-ідеаліст Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716). «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1705), «Теодіцея» (1714) – це далеко не повний перелік його основних філософських творів. Він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром філософської системи Лейбніца є вчення про монади – монадологія. Монада – це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами – це гармонія. Первісна якість монади – самодіяльність. Тому завдяки монадам матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість притаманна тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, – тільки людині. Кожна з монад являє собою деякий замкнений світ, відображуючи в собі при цьому весь світовий порядок. Для подолання ізольованості монад Лейбніц уводить принцип наперед установленної гармонії, який іде від Бога, забезпечує внутрішній порядок усього світу монад і перетворює кожен монаду на «живе дзеркало всесвіту». Лейбніц розрізняв три види монад за ступенем їх розвитку:

- монади нижчого ступеня розвитку, які володіють лише здатністю до пасивного сприйняття й утворюють фізичні тіла, тобто предмети неживої природи;

- монади-душі, які мають здатність до відчуття й уявлення та утворюють рослинний і тваринний світ;

- монади-духи, які наділені свідомістю і знаходяться на вищому ступені розвитку. Вони визначають природу людини.

З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між емпіризмом і раціоналізмом за умови збереження пріоритетної ролі останнього.

Виділяв два види істини:

– істини розуму, які являють собою вроджені ідеї. Вони не дані відразу ясно і чітко, а знаходяться в інтелекті у зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Вони є конструкціями розуму і підпорядковуються суворим логічним і математичним правилам аналізу та синтезу. Особливостями цих істин є їх усезагальність і необхідність;

– істини факту, які не характеризуються всезагальністю і необхідністю. Вони є випадковими у тому сенсі, що не можуть бути виведені дедуктивним шляхом.

Методом відшукування цих істин Лейбніц вважав індукцію. До істин факту він відносив закони природи, які відкриваються природничими науками. Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях... крім самого розуму (який не можна вивести з ніяких почуттів).

Раціоналістична система Готфріда Лейбніца стала завершенням раціоналістичної тенденції у філософії XVII ст. і предтечею німецької класичної філософії.

Висновки

Філософія Нового часу (XVII–XVIII століття) стала переломним етапом в історії європейської думки, заклавши основи сучасного раціоналізму, емпіризму та наукового світогляду. Вона відобразила перехід від середньовічної теоцентричної парадигми до антропоцентричної, з акцентом на розум, досвід і методи пізнання. Ключові мислителі, такі як Рене Декарт, Барух Спіноза, Готфрід Лейбніц, Джон Лок, Джордж Берклі, Девід Юм, запропонували новаторські ідеї, що вплинули на філософію, науку, етику та політику.

Раціоналісти (Декарт, Спіноза, Лейбніц) наголошували на вроджених ідеях і дедуктивному методі, тоді як емпірики (Лок, Берклі, Юм) підкреслювали роль чуттєвого досвіду.

Філософія Нового часу заклала підґрунтя для Просвітництва, сприяла розвитку природничих наук і сформувала сучасне розуміння свободи, суб'єктивності та знання. Її спадщина залишається актуальною, впливаючи на сучасні філософські течії, зокрема екзистенціалізм, феноменологію та аналітичну філософію.

Словник до теми: декартівський дуалізм, емпіризм, раціоналізм, субстанція, пантеїзм, монада, скептицизм, просвітництво, суспільний договір, механіцизм, ідеалізм, причинність, натурфілософія, лібералізм, іннатні ідеї, деїзм, розум, толерантність, народний суверенітет, утилітаризм.

ЛЕКЦІЯ 5
НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Загальна характеристика німецької класичної філософії.
2. Філософія Іммануїла Канта.
3. Розвиток німецької класичної філософії Й. Фіхте та Ф. Шеллінгом.
4. Філософські погляди Г. В. Ф. Гегеля.
5. Філософська система Л. А. Фейєрбаха

Висновки

Вступ

Важлива роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії на межі XVIII–XIX ст. На її розвиток суттєво вплинули три чинники: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII ст.

Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724–1804), Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775–1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у загальний філософський напрям. У своїй творчості представники німецької класичної філософії спиралися на новоєвропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та розв'язання.

1. Загальна характеристика німецької класичної філософії.

Можна виокремити такі загальні риси німецької класичної філософії:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для всіх німецьких філософів-ідеалістів XIX ст. характерним було переконання про те, що дійсність досить глибоко пізнати і переосмислити, аби її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика всіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII ст. за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції – завжди дуже впливової в Німеччині (Ніколай Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розроблення принципу діяльності, активності. Підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розроблення філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, який здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної розумової метафізики, прагнення перетворити філософію на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну систему. Це відображено навіть у назвах праць німецьких класиків: «Науковчення» Фіхте, «Енциклопедія філософських наук» Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей. У німецькій класичній філософії відбувся перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до суб'єктивного ідеалізму Шеллінга та об'єктивного ідеалізму Гегеля і нарешті до матеріалізму Фейєрбаха.

2. Філософія Іммануїла Канта

Родоначальником німецької класичної філософії є Іммануїл Кант. Його філософську спадщину поділяють на три періоди: «докритичний», «критичний» та «антропологічний». У «докритичний» період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. У праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності.

Спираючись на фізику Ісаака Ньютона, Кант обґрунтував можливість накопичення матерії у шароподібну масу, яка під впливом гравітації починає розкручуватися, розігріватися, утворюючи ядро і кільця навколо матерії. Тут уперше поняття еволюції було поширене на космічні явища.

У створенні Всесвіту брали участь дві сили – тяжіння та відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило йому стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку та загибелі світів є постійним. Звідси висновок про відносність поняття спокою.

Заняття природничими науками переконали Канта у тому, що на багато «граничних» питань (на кшталт питань про нескінченність світу чи причин його виникнення) засобами природничих наук віднайти остаточної відповіді неможливо. Ці проблеми зазвичай вважаються філософськими, «метафізичними», тобто такими, що виходять за межі наявного досвіду.

Питання про те, чи можлива метафізика як наука, по суті є центральним для усієї філософії Канта. У «критичний» (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). У першій викладено теорію пізнання філософа, у другій – його етичні, у третій – естетичні погляди.

На перший план у цей період виступає ідея «коперніканського перевороту» у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання.

Аналогія з «коперніканським переворотом» тут є цілком очевидною: Коперник «зрушив» Землю (яку до того розглядали як нерухомий центр Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання – це не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність щодо створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах.

По-третє, у концепції Канта людина постає творчою і діяльною; при тому чим активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і відповідно ширшими знання.

У теорії пізнання Кант:

а) розкрив взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні;

б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;

в) відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними «речами в собі».

Кант вважав, що процес пізнання проходить три ступені: чуттєве пізнання (чуттєве споглядання), розсудок та розум. Чуттєве пізнання виявляється у тому, аби інформації від зовнішнього світу, яка збирається за допомогою органів чуття, надати порядку та єдності. Це здійснюється за допомогою апріорних (а рiогi – з попереднього), досвідних, існуючих тільки у свідомості суб'єкта понять про простір і час. Апріорність є нашою природною здатністю структурувати й упорядковувати інформацію про зовнішній світ. Отже, поза простором і часом ми нічого пізнати не можемо.

Усе існуюче у світі Кант поділяв на сутності «речі-у-собі» (ноумени) та емпіричні явища «речі-поза-собою» (феномени). «Річ-у-собі» та «річ-поза-собою» – одні з найсуперечливіших і заплутаних категорій в усій філософії Канта. Кантівська логіка пояснення цих категорій є такою. У пізнанні об'єкт завжди існує «для нас», тобто відкривається тільки тими своїми сторонами, які наші відчуття виявляються у змозі відтворити. Це і є у першому наближенні «річ-поза-собою», тобто та частина предмета, яка «дається» нам через досвід. У всіх інших своїх властивостях предмет є «закритим» для пізнання.

Таким чином, поняття «річ-у-собі» позначає певну межу нашого пізнання, контури якої визначаються не «ззовні», а «із середини». У суб'єкт-об'єктному

відношенні сам суб'єкт пізнання не може вийти за ці межі і подивитися на це відношення «з боку», оскільки як тільки предмет потрапляє у поле уваги суб'єкта, він з «предмета-самого-по-собі» стає «предметом для нас» і тому поза нашими уявленнями не існує. Порушити цю межу, яка розділяє «річ-у-собі» та «річ-поза-собою» (ноумен та феномен), неможливо, оскільки вона існує лише всередині наших уявлень.

Тому між «речами-у-собі» та «речами-поза-собою» лежить непрохідна прірва (трансцензус): ми можемо пізнати тільки явища і нічого не можемо знати про сутності (ноумени).

Розсудок – другий ступінь пізнання. Це здатність оперувати поняттями, створювати єдність явищ за допомогою правил. За допомогою відчуттів (чуттєве пізнання) предмет нам дається, але мислиться він за допомогою розуму. Пізнання можливе лише в результаті їх синтезування. Знаряддями розсудливого пізнання є категорії. Вони притаманні розуму апіорно (до досвіду) і надають нашому знанню загального, наукового характеру.

Ідеї розсудку до повної закінченості доводить розум. Розум – вищий ступінь пізнання, здатність вносити єдність у самі правила, прагнення до синтезу. Розум не має прямого зв'язку з чуттєвістю, а пов'язаний із нею через розсудок. Розум виконує вищу регулятивну роль у пізнанні – указує напрямок руху розсудку. На думку Канта, оскільки розум прагне синтезу, він закономірно приходить до трьох ідей: 1) ідея абсолютної єдності суб'єкта, ідея душі; 2) ідея абсолютної єдності явищ, ідея безумовної цілісності світу; 3) ідея абсолютної єдності всіх предметів мислення, ідея Бога.

Людині завжди притаманне прагнення вийти за межі досвіду, що вона й робить, аналізуючи зазначені ідеї. Однак як тільки розум починає їх аналізувати як предметні, він тут же заплутується у суперечностях. Такі суперечності Кант називав антиноміями (грец. *antinomia* – парні думки, що взаємовиключають одна одну) – суперечностями між двома положеннями, які визнаються однаково правильними. Кант указував на чотири антиномії:

- світ скінчений у часі і просторі; світ нескінченний;
- усе у світі є простим і неподільним; усе у світі є складним і подільним;
- у світі існує свобода; у світі немає свободи, а є закони природи;
- Бог є першопричиною світу; немає ніякої першопричини світу.

За Кантом, ці антиномії є не логічними помилками, а наслідком того, що розум виходить за межі пізнавальних можливостей людини. У «Критиці чистого розуму». Кант зробив висновок про те, що філософія може бути тільки наукою про межі пізнання.

Велику цінність мають також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У сфері моралі Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого обрання поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум у прийнятті рішень повинен діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський «категоричний імператив» («остаточне повеління»): «Чини завжди так, аби максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону». Це означає, що людина,

обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої самої поведінки для будь-кого.

У праці «Критика практичного розуму» Кант стверджував: категоричний імператив – необхідний ізагальнозначущий моральний закон практичного розуму – зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, аби її вчинки могли бути основою і керівними засадами загального законодавства.

У сфері естетики Кант констатував, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісними, неаналітичними, непрагматичними й естетичні судження вибудовуються як ціннісні.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» Кант розмірковував над історичним процесом. Він вважав, що в його основі лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв'язувати.

Філософія Іммануїла Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії.

3. Розвиток німецької класичної філософії Й. Фіхте та Ф. Шеллінгом

Подальший розвиток німецької класичної філософії був пов'язаний із творчістю Й. Фіхте та Ф. Шеллінга. Ці мислителі стояли на позиціях філософського ідеалізму, суб'єктивного (Фіхте) та об'єктивного (Шеллінг). Йоганн Готліб Фіхте створив так звану «практичну» філософію, розуміючи під практикою діяльність розуму суб'єкта (людини), що пізнає. У своєму основному творі «Науковчення» він виклав концепцію «чистого Я», розуміючи під ним автономну свідомість індивіда, як би відірвану від зовнішнього світу (простіше кажучи, «Я» – це мислячий суб'єкт, активний за своєю природою). На переконання Фіхте, предметом філософії повинен бути не зовнішній світ, а «чисте Я», тобто активна і творча діяльність мислення людини, що пізнає. Воно і є справжнім буттям на відміну від кантівських «речей у собі». Між «Я» і «не-Я» (зовнішнім світом) постійно є суперечності. Суперечності між ними виникають зовсім природно із необхідністю, адже «не-Я» завжди чинить опір пізнанню, протистоїть суб'єкту. Цей опір надає руху «чистому Я», надає імпульси його активності. У ході цього процесу формується й «інстинктивне Я», тобто самосвідомість. Фіхте обґрунтовував думку про те, що основне завдання людини полягає в активному перетворенні природи та суспільних відносин. Перетворити означає насамперед пізнати. Однак діяльність суб'єкта не тільки має характер пізнання, а й несе в собі моральний зміст, оскільки утворює певне (у цьому випадку активне) ставлення суб'єкта до зовнішнього світу (об'єкта). Рух людської думки є суперечливим за своїм характером. Пізнання ніколи не може бути завершеним, воно завжди залишається процесом. Таким є й перебіг усієї історії пізнавальної діяльності людства. Філософ вважав, що діяльна активність

мислення дозволяє людині бути по-справжньому вільною. Але свобода – це не свавілля, а усвідомлене підпорядкування себе природній та історичній необхідності. Вона завжди конкретно-історична, тобто визначається характером епохи та її обставин. Фіхте був прихильником приватної власності, в якій він убачав принцип устрою суспільства і держави. В одному із своїх трактатів він намалював образ «ідеальної» держави з розвиненою системою розподілу суспільної праці. Основне значення його творчості («філософія активності») полягає у розкритті творчої природи людського мислення, динамічності і суперечливості процесу пізнання. Йоган Фіхте вірив у реальну можливість пізнання світу і знаходження людиною практичної влади над навколишньою природою. Фрідріх Вільгельм Шеллінг. Якщо Й. Фіхте протиставляв суб'єкт («Я») і об'єкт («не-Я»), то його співвітчизник Фрідріх Шеллінг, навпаки, у своїй «філософії тотожності» розвивав учення про їхній збіг та злиття. На його переконання, справжня філософія повинна поєднувати та примиряти ідеальне і реальне, кінцеве і нескінченне. У філософії Шеллінга на першому місці перебувала природа як самостійний об'єкт дослідження. Його інтерес до природи був не випадковий, оскільки в той час відбулися важливі відкриття в галузях фізики, хімії та фізіології. Як і більшість німецьких філософів тієї пори, Шеллінг розглядав природу з позицій філософського ідеалізму: як породження і втілення якогось духовного начала. У розумінні природи він увів методологічні принципи суперечливості і розвитку. Такий підхід сприяв активному подоланню механістичної картини світу, що панувала у філософії і природознавстві XVII–XVIII ст. Він відстоював також принцип загального зв'язку, єдності всього з усім. Можна сказати, що філософія Шеллінга – це ідеалістична діалектика (теорія розвитку) природи. Вихідним принципом учення Шеллінга був принцип тотожності (збігу) духу і природи. Суб'єкт (людина) і об'єкт (природа) нерозривно взаємопов'язані і створюють «цілісну нерозрізненість» суб'єктивного та об'єктивного. Абсолютний розум (Бог) і є те, у чому зливаються суб'єктивне та об'єктивне. Що стосується природи, то в ній панує принцип градації і полярності. Градація означає, що природа є системою ступенів, де нижчий ступінь – основа для більш високого. Принцип полярності припускає, що природа просякнута боротьбою протилежних начал: притягування і відштовхування, подразливості і сприйнятливості, кінцевого і нескінченного. Найвищого ступеня полярність досягає в людині, в якій вона існує у вигляді протилежності між добром і злом. Природа є організованою, у ній переплетені і взаємодіють різні процеси (фізичні, хімічні та ін). Вона вся одухотворена і розумна, у ній діють закони і закономірності, виявляється якась активна сила. Процеси життя в природі (рослини, тварини) логічно підводять до виникнення більш складної впорядкованої реальності. Такою реальністю є світ суспільного життя, в якому втілюється вільна діяльність людей. Суспільство – це система взаємодії людей, завдяки чому стають можливими і їхня свідомість, і воля. На переконання Фрідріха Вільгельма Шеллінга, історія суспільства спрямована до все більш досконалого і вільного стану соціуму. За всім цим криється якась загальна закономірність, яка спрямовує історію до певної мети.

4. Філософські погляди Г. В. Ф. Гегеля

Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення Гегеля. Він створив систему гранично раціонального об'єктивного ідеалізму, або, за його власним визначенням, «абсолютний ідеалізм».

Філософська система Гегеля характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. У своїй творчості він охопив та зробив суттєвий внесок у широке коло таких галузей філософського знання, як діалектика, логіка, гносеологія, історія, філософія права, філософія історії тощо.

Основні праці Гегеля: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія природи» (1817), «Філософія права» (1821).

Головним у всій системі Гегеля є поняття Абсолютної ідеї. Під нею він розумів якийсь цілісний світовий розум, сутність і внутрішній зміст усіх речей. Цей Розум (Дух) – нескінченна міць і невичерпне багатство, джерело всього суцього. Абсолютна ідея у прихованому («згорнутому») вигляді містить усі можливі природні, суспільні та духовні явища. Вона як би керує «хором» усіх світових подій, виступаючи як істинне, вічне начало і рушійна сила всього існуючого.

У ході саморозвитку вільний за своєю сутністю світовий розум послідовно проходить декілька ступенів, розвиваючись від абстрактного («бідного», простого) до конкретного («багатого», складного) стану. Вихідною «клітинкою» Абсолютної ідеї є «поняття» як безпосереднє джерело всіх конкретних речей, їх внутрішній духовний стрижень.

У теоретичній системі Гегеля вихідним є принцип тотожності (збігу, злиття) мислення, свідомості та буття. На думку філософа, це означає, що весь існуючий світ (природа, суспільство та людина) являє собою втілення і вияв Абсолютної ідеї. Це могутнє духовне начало – активне і діяльне. У ході свого розвитку Абсолютна ідея відчужує (виявляє) себе у вигляді природи, суспільства та людської історії.

Тому світовий процес розумний, логічний та закономірний, розвивається від нижчого до вищого. «Усе дійсне є розумним, – підкреслював Гегель, – усе розумне рано чи пізно стає дійсним» (існуючим).

Методом філософії Гегеля є діалектика, яка припускає розвиток усього суцього з абсолютної ідеї, вічне народження, становлення і неминучу загибель усього. Уся філософська система німецького мислителя складається із трьох частин:

- логіка (розвиток ідеї в її власному лоні, стихії «чистого мислення»);
- філософія природи (розкриття ідеї у формі «інобуття», речей та процесів);
- філософія духу (розгортання Абсолютної ідеї в історії суспільства та мисленні людини).

Стан переходу ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу є тією самою Абсолютною ідеєю, але збагаченою в процесі свого діалектичного

розвитку. Дух втілюється не тільки в людському дусі, свідомості, а й у різних формах взаємовідносин людей. Як же реалізується механізм діалектичного руху понять, категорій у Гегеля? Він являє собою логічний рух понять, категорій, таких, наприклад, як якість, кількість та міра. За Гегелем, ці категорії – доприродні, досупільні сутності, перед якими у «вихідному пункті» Абсолютної ідеї як попередні розвиваються ще абстрактніші сутності: буття, ніщо, становлення. Три ступені розвитку – це тріада, якій нарівні з багатим діалектичним змістом притаманна й догматична вимога ідеалістичної системи німецького філософа. З одного боку, у тріадах виражена така важлива риса руху понять, як взаємне заперечення і взаємне збагачення розумового змісту тези та антитези. Отже, на рівні синтезу здійснено становлення якісно нового етапу діалектичного розвитку, який включає попередні елементи як свої.

Категорія «зняття» виражає взаємозумовлені в процесі розвитку моменти спадковості та заперечення. З другого боку, парадокс розуміння розвитку в Гегеля полягає у тому, що згідно з його системою саме на етапі природних процесів відсутнє становлення, оскільки природа не розвивається в часі, а лише виявляє свою різноманітність у просторі.

Таким чином, філософська система Гегеля перетворилася на метафізичні кайдани, які не дали змоги його геніальним діалектичним ідеям і положенням повною мірою розвернутися та адекватно виразити все своє багатство. До таких ідей і положень належать і закони діалектики.

У законі взаємного переходу кількісних і якісних змін надзвичайно глибокими як у світоглядному, так і в методологічному плані були розкриття й обґрунтування механізму розвитку, змісту стрибків – якісних переходів у процесі розвитку.

Закон заперечення заперечення розкриває напрямок розвитку.

У законі єдності та боротьби протилежностей усебічно розкриваються суперечності як джерело саморозвитку явищ, предметів, процесів. Узагалі-то суперечності постають «душею» всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей, тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він нібито сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою.

Унаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля – як видатного теоретика діалектики, бо він не тільки стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив учення про протилежності.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони і категорії діалектики та за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній із них простежити виникнення, розвиток та розв'язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка ввібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання.

Проте філософія Гегеля не є вільною від певних недоліків. Головний із них – це суперечливість між його системою та методом: а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку. Природа, за Гегелем, не розвивається у часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо за діалектикою Гегеля процес пізнання нескінченний, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток пруською монархією, яка вважалася вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті неоднозначно. Він має багато послідовників і супротивників. Розглядаючи саморозвиток духу, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель практично з позиції об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

5. Філософська система Л. А. Фейєрбаха

Період німецької класичної філософії закінчує філософська система Фейєрбаха. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля, але вже в 1827–1828 рр. починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє власну філософію. Його основні праці: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Тези до реформування філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самому постановленні проблеми, так і в її розв'язанні, і в цьому полягає її своєрідність.

Виокремимо такі риси вчення Фейєрбаха:

1. Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу. Він стверджував, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидав погляди на природу як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним. Річ у тім, що в центрі його філософії – учення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому Фейєрбах говорив про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. Людина, за Фейєрбахом, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. У цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму й усвідомити роль практики у процесі пізнання та суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівську діалектику і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

4. У теорії пізнання Фейєрбах стояв на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називав чуттєвою філософією, але не заперечував взаємозв'язок чуттєвого і раціонального. Він підкреслював, що чуттєве має доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як й ідеалізму, він убачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини.

6. У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, а й головним чином матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, притаманні філософії Людвіга Андреаса Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, справила значний вплив на розвиток філософської думки.

Висновки

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки.

Для неї характерні системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

Німецька класична філософія зосереджувалася на ролі розуму в формуванні реальності, критикуючи традиційну метафізику та пропонуючи нові підходи до знання. Вона запропонувала нові підходи до знання, від трансцендентального ідеалізму Канта до діалектичного методу Гегеля, впливаючи на сучасні філософські течії, такі як екзистенціалізм і критична теорія. Її спадщина залишається актуальною і сьогодні.

Словник до теми: абсолют, абсолютний дух, антропологія, діалектика, трансцендентальний ідеалізм, категоричний імператив, об'єктивний ідеалізм, «річ у собі», суб'єктивний ідеалізм, науковчення, абсолютне «Я», філософія природи, матеріалізм, відчуження, свобода, синтез, моральність, історизм.

ЛЕКЦІЯ 6
ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ Г. С. СКОВОРОДИ ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ
ФІЛОСОФІЇ
(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі
2. Філософія українського Відродження та Просвітництва
3. Філософія серця Г.С. Сковороди як джерело української філософії

Висновки

Вступ

Українська філософія в реальному своєму існуванні постає складовою частиною загальносвітового філософського процесу, більш конкретно – процесу розвитку європейської філософії.

Вона виявляє закономірності розвитку філософської думки українського народу є невід’ємною складовою української культури. Ця наука розвивалася як частина історичної свідомості українців, відображала процеси, що відбувались у суспільному житті нації. Як особлива форма самоусвідомлення національної культури філософія в Україні існує в тісному взаємозв’язку з суспільно-громадською, політичною, науковою, художньою та релігійною думкою.

В історії цивілізованої України не існує періодів, на яких би не була присутня філософія чи філософська думка; філософія супроводжує усю історію України. Можна зазначити, що українська філософія – це явище переважно внутрішнє у відношенні до української культури, тобто що вона виражала, концентрувала, виводила на рівень осмислення деякі важливі риси національного характеру та світосприйняття українців.

Українська філософія ніколи не виявляла схильностей до абстрактно-раціональних системних побудов; у неї завжди проявлялись означені вище емоційність та естетизм, схильність скоріше виразити певну життєву позицію, ніж побудувати докладну концепцію світобудови, космосу.

Термінологічно це інколи позначають як перевагу в українській філософії «серця над головою». А звідси впливає й те, що вона завжди проявляла схильність до моральних настанов та життєвого повчання.

Українська філософія також переважно позитивно ставилася до релігії, шанувала вищі духовні цінності. Вона досить сильно була орієнтована у бік історичних та історіософських осмислень особливостей долі як українського народу, так і слов’янства в цілому, а тому органічно вливалася в процес формування української національної ідеї. Внаслідок зазначених загальних особливостей українська філософія завжди була досить сильно інтегрованою у літературу, громадсько-політичну думку, культурно-історичні проекти та міркування. Це все складає своєрідність української філософії.

1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі

Київська Русь – перша східнослов'янська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії як такої, звісно, ніхто не може, оскільки її становлення – це тривале накопичення узагальнених знань про довколишній світ.

Можна лише з упевненістю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки принципове значення мав процес християнізації Київської Русі (988 р.). Перемога християнства наприкінці X ст. мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. Цей час і є початком розвитку філософської думки у Стародавній Русі.

Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає відразу після утворення слов'янської азбуки Кирилом та Мефодієм, тобто з початку X ст., а набуває розвитку і поширення із середини X ст. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями Олегом та Ігорем у 907, 911, 944 рр. Їх складала грецькою мовою і відразу ж перекладали і писали руською.

Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли у зв'язку з уведенням християнства почався масовий переклад книг. У давньоруській літературі XI–XII ст. можна виокремити такі напрями: перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужебна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII–XIV ст. було перекладено Новий Завіт та декілька книг Старого Завіту. Повний ж переклад Біблії було здійснено лише наприкінці XV ст. Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір Іонна Дамаскіна «Джерело знань». Широко був відомий у Давній Русі слов'янський просвітник Іоанн Болгарський (864–927). Він переклав із грецької твори Іоанна Дамаскіна, написав декілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднів», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

Поширення в Київській Русі набули й збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких була збірка «Бджола», де містилися уривки з філософських творів Платона, Аристотеля, Сократа, Піфагора, Демокріта, Епікура, Анаксагора та ін. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Іосафа» та «Повість про Акіра премудрого», Давня Русь знайомила з філософською думкою середньовічного Сходу.

У XI–XII ст. з'являються й оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом Іларіоном. У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» Климентя Смолятича (середина XII ст.), «Слово про

терпіння та любов» Феодосія Печерського (близько 1036–1074 рр.), «Златоуст» і «Торжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» Кирила Туровського (близько 1130–1182 рр.), «Слово» та «Моленія» Данила Заточника (кінець XII – початок XIII ст.).

В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість временних літ». Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, а й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян. Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічний період.

Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь Київський Володимир Мономах, автор «Повчання». Це один із небагатьох текстів, де подано етичний кодекс поведінки мирян. У працях наведених авторів, а також у творах Нестора-літописця, Мойсея Видубицького, митрополита Никифора та багатьох інших основну увагу звернено на тлумачення сутності людини та її місця у світі.

До нас дійшло 424 рукописи XI–XIII ст. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130–140 тисяч томів. У всіх цих працях виявляються особливості, що становлять основу філософської культури Київської Русі.

Особливості філософської культури Київської Русі:

1. Синкретизм, тобто нерозчленованість. Річ у тім, що в культурі Давньої Русі ще не існувало розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

2. Різноманітність підходів до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

3. Теїстичність, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною. Річ у тім, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під значним впливом релігійної ідеології. Тож, філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

4. Етизація. Це означає, що будь-які проблеми книжники розглядали з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

5. Історіософічність, тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію. Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття.

Напружений пошук відповідей на ці та подібні питання становив зміст філософської думки Київської Русі. Отже, можна стверджувати, що вже в епоху

розвитку Київської Русі було закладено підвалини філософського мислення, сформульовано основні поняття та категорії, засвоєно і творчо пристосовано до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософських культур.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 р. єпископом Федором митропольної кафедри до міста Володимира негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Та Русь чекали ще більші випробування, а саме – татаро-монгольська неволя, що відкинуло її розвиток на сотні років.

2. Філософія українського Відродження та Просвітництва

Відродження, або Ренесанс, – це соціальний та ідейний рух упродовж XIV–XVI ст. у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму. Реформація поширилася спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулася й на Україну.

Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, установлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відокремлення церкви від держави. Усе це і визначило основні риси філософії Відродження в Україні. Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки і культури, появи світської освіти.

У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів Платона, Аристотеля, Демокріта, Епікура, поширюються й відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії – «Бджола», «Прологи» та інші, а також оригінальні роботи Климента Смолятича, Кирила Туровського, Феодосія Печерського, перших київських митрополитів.

У цей період в Україні почали поширюватись ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати Юрія Дрогобича (1450–1494), Станіслава Оріховського (1513–1566), Павла Русина (1470–1517) та інших учених, поетів, громадських діячів. Кожен із них певною мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить Франциску Скорині (близько 1490–1551) – великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латини та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 рр. Серед них були Псалтир, Біблія, «Апостол» та ін. На початку 20-х рр. XVI ст. він заснував першу у Великому князівстві Литовському друкарню. У 1573 р. у

Львові вийшли перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 рр. Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію. Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови для вирішення наступного завдання Ренесансу – поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання почало успішно вирішуватися у другій половині XVI ст. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителами України постало ще одне важливе завдання – створення вищої школи. Тільки вона була в змозі створити справді великі прошарки народної інтелігенції, учителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і вберегти український народ від асиміляції.

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода Костянтин Острозький (1526–1608). Цей заклад був заснований на Волині 1576 р. і дістав ім'я свого засновника – Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних учених, фахівців із різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія. Острозький культурно-просвітницький центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалося розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалися життєздатності традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями позначено твори українського релігійного полеміста Герасима Смотрицького (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. У його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі. Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького Іван Вишенський (1550–1620). Свій палкий темперамент він повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем уболював за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних верхів населення, картав пихатість панів, неуцтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід із цих проблем він убачав у поверненні до старих традицій і рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також Захарій Копистенський (помер у 1627 р.) та Стефан Зизаній (близько 1570–1621) – гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домівках, на ярмарках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства вбачали в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був Кирило Ставровецький (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богословія», «Вчительське Євангеліє», «Перло багатоцінне». У них проглядаються цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення. Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з чотирьох елементів, кожному з яких, як і в Аристотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї – Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

На підставі зазначеного можна зробити висновок про те, що в XVI ст. в Україні виникла професійна філософія. Однак, на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самотійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення саме по собі є великою цінністю». Такими є основні риси українського Ренесансу XV–XVII ст.

Філософія українського Просвітництва. Поява до початку XVIII ст. в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин справила вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва.

Просвітництво – це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливі за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для раннього Просвітництва в Україні характерні такі специфічні риси:

- 1) виникнення і встановлення однієї з провідних ідей – залежності суспільного прогресу від зростання освіти;
- 2) розмежування сфер мислення і духовного впливу філософії та релігії;
- 3) посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво – час активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітителі вважали за необхідне пристосувати до «світу і розуму» та активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес. Важливу роль у розвитку освіти і культури в Україні мали відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були київська, чернігівська та львівська.

У цей період також активно розвиваються живопис, архітектура, музика. Головним центром науки та культури після закриття в 1636 р. Острозької колегії стала Києво-Могилянська колегія, перетворена в 1701 р. на Київську академію. Засновником академії був настоятель Печерської лаври Петро Могила. Тривалість навчання в академії сягала 12 років. У ній викладалися понад 20 різних дисциплін, у тому числі філософія. Особливе місце в навчанні відводилося латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латина була необхідною для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латини в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів Античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом

української філософської думки. Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, а й у Росії.

Вона дала у XVIII та XIX ст. професорів майже всім російським університетам. Зазначимо також, що професори академії Феофан Прокопович (1681–1736) та Стефан Яворський (1658–1722) очолювали «наукову дружину» Петра I. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович – президентом Священного Синоду. Філософські курси, що читалися в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивалися на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII ст. був переважно аристотелівським. Поступово всупереч вихідним теологічним настановам на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція.

Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперника.

Крім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва припадає на другу половину XVIII ст. Зріле Просвітництво:

- 1) проголошує ідею про позастанову цінність людини;
- 2) дбає про пробудження самосвідомості й утвердження гідності людини;
- 3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

Отже, в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини, про що свідчить хоча б те, що в першій половині XVIII ст. у курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики.

Етика – це вчення про мораль, правила та норми людської поведінки, обов'язки людини щодо одна одної, батьківщини та держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких ідеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства. Етика стала важливим знаряддям формування вільної особистості, а гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини – основними в лекціях професорів Києво-Могилянської академії. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу у світі. Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в Античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

3. Філософія серця Г.С. Сковороди як джерело української філософії

Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII ст. був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель Григорій

Сковорода (1722– 1794). Як випускник Києво-Могилянської академії Сковорода став продовжувачем просвітницьких традицій. З академії він виніс добре знання мов, античної філософії, ідей Середньовіччя та Ренесансу. Тут він навчився любити людину та її свободомислення.

Однак Сковорода сприймає філософію в академії не догматично, а критично. Так, якщо провідною тенденцією філософських курсів академії був аристотелізм, то Сковорода віддавав перевагу вченню Платона. Якщо в центрі уваги професорів були зовнішній світ та проблема його пізнання, то у Сковороди на першому місці – людина, етико-гуманістичні проблеми.

Сковорода написав 18 творів, здійснив сім перекладів з латині на російську та українську мови. До основних філософських творів Сковороди належать такі: «Діалог, или Разглагол о древнем міръ» (1792), «Дружня розмова про душевний світ» (1775), «Алфавіт світу» (1775), «Боротьба архістратига Михайла із сатаною» (1789). Саме в цих творах і висловлена філософська система Сковороди.

У ній чітко виділяються вчення про «дві натури», про «три світи», про людину, про пізнання, соціологічне вчення. Сутність учення про «дві натури» полягає у тому, що все існуюче у світі, на думку Сковороди, має дві сторони (натури): зовнішню – видиму та внутрішню – невидиму. Цю тезу Сковорода повторював у своїх творах десятки разів із різними відтінками. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима – існує вічно. Це духовне начало, або Бог. Він є незмінною першопричиною всього існуючого та самого себе. Бог є істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині – закон, голос суцього. Таке світорозуміння має чітко виражений пантеїстичний характер. Протилежну Богу видиму природу Сковорода визначав як «тварюку». Як рівнозначні вживаються також поняття «речовина», «матерія», «стихія», «природа» та ін. Із вченням про «дві натури» тісно пов'язано вчення про «три світи». У ньому виражена ідея про те, що вся навколишня дійсність – це три взаємопов'язаних світи: «макрокосм», «мікрокосм» та «світ символів». Макрокосм – це великий світ, або світ природи. Проаналізувавши його, Сковорода зробив такі важливі філософські висновки.

1. Природа нескінченна. Вона складається з величезної кількості світів. За прикладом античних філософів Сковорода відокремлював як першооснову всіх речей чотири елементи: вогонь, повітря, воду та землю.

2. Природа (матерія) вічна. Усі предмети природи тимчасові, перехідні, вони виникають та зникають, але природа в цілому безсмертна. Неможливість зникнення чого-небудь Сковорода виводив із вчення про «дві натури». «Зникнути нічого не може, воно лише втрачає свою тінь».

3. Природа, світотворення підкоряється природним законам. Сковорода вважав, що релігійне вчення про природу неспроможне, тому що йде у розріз із законами природи. Другий світ, згідно із вченням Сковороди, – це «мікрокосм», або людина. Філософ вважав, що натуральна природа «макрокосму» відбивається та продовжується в «мікрокосмі». Загальні закономірності всієї природи притаманні також людині. Інакше кажучи, людина – це малий світ, що відображає великий світ. Специфічним світом у вченні Сковороди є «світ символів». Символи – це образи, що втілюють будь-яку ідею. Наприклад, Сковорода за символ

єдиного брав кільце, або сонце, виводив символи: безпеки, самопізнання, вічності, істини, подяки та ін.

Найвищою таємницею символу у Сковороди є слово. Воно є «істиною і єдиним початком, зерном та плодом, центром та гаванню, початком та кінцем» людського духу. У Біблії записано: «Спочатку було слово». Воістину воно – початок і кінець культури та духовності. А тому книгою з книг для Сковороди була Біблія. Це досконалий образ світу символів. Завдяки цим символам невидимий світ, інакше єство Боже, перетворюється на видимий, теж досяжний до сприйняття. Тобто Біблія є засобом пізнання духовного начала, внутрішньої натури «макро»- та «мікрокосму», інакше кажучи, Бога. Таким у загальних рисах є вчення Сковороди про «три світи».

Це вчення, як і вчення про «дві натури», виступало основним моментом для розроблення вчення про людину. У ньому можна виокремити такі основні положення.

1. Ідея «внутрішньої людини». Це положення впливає із вчення про «дві натури». У людини, як і у всьому існуючому, є видиме та невидиме, тлінне та вічне. Істинною людиною в людині є невидима натура, інакше кажучи, «внутрішня людина». На думку Сковороди, «внутрішня людина» протиставлена зовнішньому світу, вона загублена у ньому. «Знайти» себе вона може лише лишившись на самоті, утекти від спокус та заглибившись у себе. Звернення людини до самої себе і пізнання себе – це осягнення Бога. Адже єство, сутність внутрішньої людини і є Бог.

Отож, ідея «внутрішньої людини» спрямована на те, аби довести, що щастя окремої людини досягається шляхом морального вдосконалення. Стосовно цього значною є роль другого положення вчення Сковороди про людину.

2. Ідея «серця» людини. Цьому положенню Сковорода приділяв багато уваги. Ось чому його вчення часто називається «філософією серця». Який сенс вкладається у поняття «серце»? «Серце» у філософії Сковороди позначається як сфера духовного життя людини. Воно охоплює багато значень: «серце» – це душевний стан людини, який керує її вчинками та примушує жити добром або злом; «серце» символізує також індивідуальність людини як істоти духовної; «серце» – це єдиний світ людини.

До нього належать не тільки моральні переживання, почуття, пристрасті, а й пізнання. Тільки проникаючи в серце, пізнання може бути освоєним. Сковорода стверджував, що серцем можуть оволодіти як добрі, так і злі сили. Перші підносять людину, другі спричиняють її падіння. Тому людина має прагнути очищення свого серця.

Із вченням Сковороди про людину тісно пов'язане вчення про пізнання. Вихідним пунктом теорії пізнання Сковороди були визнання пізнаваності світу та невідкладна віра в необмежені пізнавальні здібності людського розуму. Поряд із цим митець пов'язував теорію пізнання із самопізнанням. Як уже вказувалося, він уважав, що в людині відображаються та продовжуються загальні закони всієї природи, тому достатньо пізнати себе і можна розкривати природні закони та закони «мікрокосму» і «макрокосму».

Велику увагу Сковорода приділяв розвитку вчення про суспільство. Він уважав, що стійкість суспільства залежить не від зовнішніх форм суспільства, а від його внутрішньої сутності. На цій основі Сковорода сформулював свій ідеал суспільного влаштування, який він називав «Горною Республікою». Його сутність він убачав в образі ідеальних відносин між людьми, які формуються згідно з духовною природою людини.

«Духовна республіка» повинна будуватися відповідним чином з початками любові, рівності, колективної власності. Такий духовний світ протилежний світу зла. Він не потойбічний, куди душа переселяється після смерті, а реальний, високоморальний, ідеальний світ. Ідеї «духовної республіки»: любов, рівність, колективна власність є тими моральними імперативами (переконливі вимоги), якими слід користуватися як божественними або природними настановами, що для Сковороди те саме. Такою в загальних рисах є філософська система Сковороди.

Григорій Сковорода справив глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення відображені і розвинуті у творчості практично всіх українських мислителів.

Висновки

Українська філософія з часів Київської Русі і до початку XIX століття розвивалася від релігійно-теологічних ідей до національних концепцій. Визначальними для розвитку української філософії цього періоду стали християнізація Русі, діяльність Києво-Могилянської академії та внесок Григорія Сковороди.

У ситуації складних соціально-політичних та духовних процесів в Україні проявляються гуманістичні, реформаційні та просвітницькі тенденції і процеси; за цих обставин підсилюється інтерес до людської життєвої реальності, етнічної та культурної самоідентифікації, а, відповідно, і інтерес до гуманітарних студій. На базі братських шкіл виникає професійна філософія, а згодом – вищі навчальні заклади.

Г. Сковорода був не просто філософом, а філософом особливого культурно-історичного типу. Значення ідей та життєвого подвижництва Г. Сковороди надзвичайно велике: вже за життя він поставав справжнім уособленням філософії як занепокоєного духу, що шукає своїх адекватних здійснень. Вплив його ідей поширювався на весь слов'янський світ. Тому глибоке прочитування філософії Г. Сковороди залишається одним із важливих завдань української філософії.

Українська філософія відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості та культурної ідентичності. Однак філософія стикалася з викликами, такими як зовнішній тиск, ідеологічні обмеження та необхідність інтеграції з європейськими філософськими течіями.

Цей період заклав основи для подальшого розвитку української філософії, зокрема в контексті національного відродження та інтеграції у світовий філософський дискурс. Філософія в Україні поєднувала локальні традиції з

глобальними інтелектуальними течіями, що дозволяло їй розвиватися як частина всесвітньої філософії, водночас зберігаючи національну специфіку.

Словник до теми: антропоцентризм, апологетика, благодать, гуманізм, екзистенціалізм, єдність, історизм, кивоцентризм, козацька філософія, кордоцентризм, космос, мудрість, народництво, національна ідея, провидіння, самопізнання, символізм, софійність, сродна праця, філософія серця.

ЛЕКЦІЯ 7

РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Українська філософія ХІХ – початку ХХ ст.
2. Особливості розвитку української філософії у ХХ – на початку ХХІ ст.

Висновки

Вступ

Головне спрямування розвитку академічної філософії в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ ст. визначили тенденції, притаманні сучасній європейській філософській думці.

Характерною її особливістю стала криза породжена просвітительською традицією раціоналістичної філософії, тієї філософії, яка мала гідне завершення і вираз у філософських системах німецької класичної філософії. Відбулося усвідомлення неспроможностей притаманного класичній філософії намагання створити всеосяжні системи, перетворити філософію на «науку наук».

Загальна картина філософського професійного знання в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ ст. складається із спектру філософських шкіл і напрямів, що охоплюють широке поле дослідження – від позитивізму до релігійного екзистенціалізму.

Осередками розвитку академічної філософії у цей час були університети Києва, Харкова, Одеси.

Це дає підстави говорити про два напрями, якими зумовлюється буття української культури у ХХ – на початку ХХІ ст. Один визначався умовами існування України в межах тоталітарної, багатонаціональної держави, другий – складним і неоднозначним за соціально-економічними, культурними, психологічними та політичними наслідками життям емігрантів, відірваних від своєї Батьківщини. Таким є соціально-культурне тло, що визначало особливості існування філософської думки українського народу мало не до кінця ХХ ст.

1. Українська філософія ХІХ – початку ХХ ст.

У духовному житті України ХІХ ст. відбулися події, що знаменували зародження та розвиток нової української культури. Насамперед під впливом сковородинства формується новий тип українського національного інтелігента, який не тільки не цурався народного життя, а й свідомо намагався вивчати його побут, культуру, мову. Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалися на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя, свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства –

таємної організації, яка була створена в Києві у грудні 1845 р. і проіснувала до березня 1847 р., коли її було розгромлено царським урядом.

Серед учасників товариства були ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч Микола Костомаров (1817–1885), учитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч Пантелеймон Куліш (1819–1897) та видатний український поет, пісенник, митець Тарас Шевченко (1814–1861). Основна мета товариства – визволення України від соціального та національного поневолення, об'єднання всіх слов'янських народів на основі християнської віри.

Філософські погляди Тараса Шевченка. Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми лише йому притаманними світоглядними рисами. Не маючи можливості зупинитися на характеристиці поглядів кожного з них, розглянемо лише філософську концепцію Тараса Шевченка. Основне питання його філософії – співвідношення соціального добра і зла щодо конкретної людини в конкретних історичних умовах і щодо її Батьківщини – України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу – головний висновок філософії Шевченка. Як наслідок знищення – побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні.

У творчості Шевченка поєднано принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, є мудрецем-космополітом, мріє про людство або «отечество», та він чужий еству Шевченка, бо не жаліє ні брата свого, ні рідного тата. Таких людей Шевченко називав псевдопророками, а їхнє вчення – напівідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі.

Відомими є заклики Тараса Шевченка до об'єднання всіх верств українського суспільства на основі злагоди, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його філософії. Україну він називає святою.

Філософія Памфіла Юркевича. Значною постаттю в колі представників української філософії ХІХ ст. був сучасник Тараса Шевченка Памфіл Юркевич (1827–1874). Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав свою кар'єру в Київській духовній академії, він у віці 33 років очолив кафедру філософії Московського університету. Прожив Юркевич лише 47 років, але у розвитку філософської думки залишив помітний слід. У творі «Серце і його значення в духовному житті людини» (1860) Юркевич розвиває філософію «серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення – людина з двома найважливішими виявами – серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – це основа неповторності кожної особи. «Не древо пізнання є дровом життя», – вважав Юркевич, і не мислення створює «сутність» людини, а саме життя його серця, його безпосередні і глибокі переживання, що виходять від серця.

Якщо розум є світлом, то можна сказати, що життя духу зароджується раніше цього світла – у темряві і мороці душі, в її глибині; із цього життя виникає світло розуміння – і звідси зрозуміло, що розум є вершиною, а не коренем духовного життя. Саме внаслідок цього ключ до розуміння людини, з'ясування найважливіших і найбільш впливових рухів її душі лежить в її серці. Істина, на думку Юркевича, також відкривається не тільки мисленням, а й «серцем», оскільки пошук істини пов'язаний із релігійними моральними прагненнями людини. У цьому процесі сходження до істини знання пов'язане з вірою, яка є більш могутнім чинником, ніж просто емпіричний зміст мислення. Без любові, стверджував Юркевич, не можна пізнати Бога; найвища сходинка в процесі сходження до абсолютного, тобто до Бога, є вже містичним спогляданням.

Розглядаючи людську природу, Юркевич стверджував, що вона є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. І саме у цьому полягають неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», – зазначав мислитель. Людина в цьому житті лише подорожанин. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога. Юркевич критикував як однобічні крайні філософські позиції матеріалізм та ідеалізм: ідеалізм – за нехтування реальністю, матеріалізм – за приниження значення духовного.

У статті «З науки про людський дух» він писав, що «пояснювати духовний початок з матеріального не можна вже тому, що сам цей матеріальний початок тільки у взаємодії з духом є таким, яким ми його знаємо в нашій досвіді». Відкидати нематеріальний початок тому, що його «ніде не видно», значить не розуміти, що таке самоспостереження, що є справжній внутрішній досвід. Ця стаття Юркевича, що була написана проти роботи Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії», викликала цілий рух. Поверховий матеріалізм виявив себе в цій полеміці особливо пласко.

Філософія Памфіла Юркевича справила суттєвий вплив на російськомовну школу київського гуманізму, видатним представником якої був засновник сучасного екзистенціалізму Лев Шестов (1866–1938). Не можна не відзначити і вплив філософії Юркевича на формування філософії «космізму», видатними представниками якого були К. Цюлковський, В. Вернадський, О. Чижевський та ін.

Філософські погляди Михайла Драгоманова. Значну роль у розвитку філософської культури в Україні в ХІХ ст. відіграв Михайло Драгоманов (1841–1895) – видатний український мислитель, історик, етнограф. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці». Драгоманов – раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоча людина не відразу, а поступово пізнає сутність певних явищ, хоча наука не одразу доводить людей до правди, хоча по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою вони доходять до правди.

Звертаючись до розвитку суспільства, Михайло Драгоманов виходить із того, що економічна діяльність людей має на меті задоволення їхньої вродженої

потреби в харчуванні, обміні речовин. Але він не міг погодитися з тим, що людина має лише одну вроджену потребу – харчуватися. За Драгомановим, не слід однобічно переоцінювати значення економічних чинників, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них є головною.

У руслі матеріалістичних ідей проходила діяльність видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету Олександра Потебні (1835–1891). Він виходив із визнання вічності і безмірності матеріального світу, відхиляв релігійно-ідеалістичні уявлення про будову природи. Матеріалістична лінія у Потебні пов'язана з аналізом об'єктивних начал мови і мислення, продуктів поетичної і наукової діяльності, з відстоюванням ідеї первісності природи стосовно людини.

Однією із центральних постатей українського духовного життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. був Іван Франко (1856–1916). Його філософські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної культури і частково позитивізму. У розумінні історії Франко відстоював ідею закономірності суспільного поступу і виявляв елементи матеріалістичного осягнення прогресу, зокрема ролі економічного життя як одного із чинників еволюції. Своєрідним є ставлення Франка до соціалістичних ідей: він знаходив їх привабливими, але зазначав, що соціалізм не можна зводити лише до економічних чинників, а слід також ураховувати і духовні чинники людини і спільноти. Тому соціалістичні ідеї можна доповнити християнською духовністю.

Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, реальне народовладдя, загальнолюдські права і свободи; по-друге, переконаність у тому, що монопольна «зверхня» власність на землю і фабрики має поступитися місцем колективній, громадській власності тих, чия праця цю власність було створено; переконаність у необхідності усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідації соціально-класових привілеїв і досягненні соціально-політичної та правової рівності між людьми незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство та людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло – одно суть», упевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі і суспільстві, а також у мисленні та методі пізнання; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних чинників і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для працюючих класів, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі

природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Чарльза Дарвіна.

У цілому соціально-політичні погляди Івана Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму – це «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

Велике значення для розвитку української духовної культури мав короткий за строком період існування незалежної України (1917–1918). За цей час було відкрито 150 українських гімназій, Київський університет святого Володимира перетворюється на Державний український університет. Створюються Державний український архів, Національна бібліотека тощо. 24 листопада 1918 р. урочисто відкрилась Українська академія наук на чолі з професором Володимиром Вернадським (1863–1945). Утрата Україною незалежності поклала край цьому недовгому підйому української культури. Багато навчальних закладів було закрито.

Деякі видатні вчені змушені були виїхати за кордон і продовжувати працювати там. Серед них були український мислитель, політичний діяч і письменник Володимир Винниченко (1880–1951), український історик і політичний діяч Михайло Грушевський (1866–1934), філософ Дмитро Чижевський (1894–1977) та ін. Їхня творчість сприяла підвищенню авторитету української науки у світі. Особливий інтерес становить творчість Дмитра Чижевського. Освіту він здобув у Петербурзькому та Київському університетах. Після закінчення навчання працює доцентом Женевської вищої школи, а потім і Київського педагогічного інституту. У 1920 р. Чижевський їде в Німеччину, де слухає лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера. З 1924 р. Чижевський викладає у Празькому університеті (з 1927 р. – професор цього університету). Особливо вагомий внесок зробив Чижевський у вивчення історії української філософії. Цьому питанню присвячено такі його твори: «Нариси з історії філософії в Україні», «Філософія епохи реалізму» та ін. Велику дослідницьку роботу він провів при вивченні впливу німецької філософії на Україну. Дмитро Чижевський багато працював і у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософських знань.

Таким чином, українська філософська думка кінця XIX – початку XX ст. знаменувала новий етап розвитку філософської культури на основі досягнень тогочасних природничих і суспільних наук.

2. Особливості розвитку української філософії у XX – на початку XXI ст.

Установлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Її проголосили суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Передусім була «переосмислена» історична філософська спадщина кінця XIX – початку XX ст. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості

були визнані ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на «наукову» (марксистську) та «ненаукову» (буржуазну). Крізь призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива увага приділялася дослідженню творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. З незначними зауваженнями їх віднесли до «табору матеріалістів».

Одночасно велася робота стосовно виявлення «ворожих елементів» у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників вислали за кордон, а до переважної більшості застосовувалися ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії. На основі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, які через деякий час знову перетворюються на університети, але вже марксистські. Так, 1922 р. у Харкові заснований Комуністичний університет імені Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. Вона 1924 р. перетворюється на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). 1926 р. при УІМЛ відкривається кафедра з національних питань, яку очолив Микола Скрипник. З 1927 р. виходить часопис «Прапор марксизму». У межах Українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив Семен Семковський (1882–1937) – один із видатних філософів в Україні, ерудована людина, блискучий лектор. Семковський досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідомішими його працями є: «З історії університетської філософії», «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» та ін. У роки репресій його було засуджено і страчено.

Тоді ж, у 20–30-ті рр., багато і плідно працює Володимир Юринець (1891–1937). Він закінчив Віденський університет, у Парижі захистив докторську дисертацію. 1925 р. В. Юринець очолив Інститут філософії, творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори «Едмунд Гуссерль», «Фрейдизм і марксизм» та ін. 1936 р. учений був репресований. Реабілітований посмертно.

У Києві 1933 р. виходить збірник статей «За ленінську філософію», де автори по-своєму підійшли до тлумачення марксистсько-ленінської спадщини щодо питань соціальної революції, ролі особи та фракцій у політичній боротьбі. Реакція влади була досить оперативною. Цього ж року виходить постанова ЦК КП(б)У «Про збірник «За ленінську філософію»», в якому його автори гостро критикувалися за відхід від класового, партійного аналізу марксистської спадщини. З цього часу і до середини 40-х рр. об'єктом філософського дослідження були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування і розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 20–30-х рр. стала Західна Україна. На цей час припадає пік творчості Дмитра Донцова (1883–1973), ідеолога українського націоналізму, учня родоначальника українського націоналізму Миколи Міхновського. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але 1913 р. став на позиції українського націоналізму, спрямованого на

відокремлення України від Росії. Ідеї української національної еліти викладено в його творах «Націоналізм» (1926), «Хрестом і мечем» (1967) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів Дмитра Донцова є філософський волюнтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення встановити владу еліти.

У Західній Україні в 20-х рр. творив В'ячеслав Липинський (1882–1931). Він у працях «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква», «Хам і Яфет» викладав свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений убачав у боротьбі позитивних сил із силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція Липинського ґрунтувалася на такому тлумаченні суспільного життя, в якому діють вище і нижче, панівне і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на думку Липинського, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України В'ячеслав Липинський вважав монархію.

Своєрідним філософським сприйняттям світу позначено наукову та художню творчість Олега Ольжича (1907–1944). Це сприйняття в нього йшло через осмислення рідної природи: «Земля широка. Мудрий в небі Бог. І серце людське – мужнє і велике». Поняття «мужнього серця» людини Олег Ольжич підносив до найвищих ідеалів служіння нації і з такого погляду визначав громадську значущість особистості.

Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як львівсько-варшавська школа. Домінуючими напрямками філософських досліджень К. Айдукевича, Т. Котарбінського, Я. Лукаевича, К. Твардовського та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи перебували на позиціях неопозитивізму, неокантіанства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали А. Шептицький, Т. Галушинський, Й. Сліпий, М. Конрад, О. Бачинський, Г. Костельник та ін.

Нова сторінка в історії української філософії відкривається із середини 40-х рр. ХХ ст. Значна увага приділяється підготуванню філософських кадрів. У Київському державному університеті 1944 р. відкривалися філософський факультет і три кафедри – діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів. Певним поштовхом до об'єктивного, творчого дослідження філософських проблем була смерть 1953 р. Йосифа Сталіна. Критика культу особи якоюсь мірою стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінився об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальної можливості та ціннісних орієнтирів.

Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х рр. значною мірою були пов'язані з діяльністю відомого філософа Павла Копніна (1922–1971). Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видав книгу «Логіка наукового дослідження» (1965), яка стала своєрідним маніфестом

філософської групи, відомої в Україні й у світі як київська філософська школа. Павло Копнін спрямовував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагнув досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Отже, під його егідою сформувався плідотворний філософський напрям: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70–80-х рр.

Тоді ж виокремився й інший напрям, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа Володимира Шинкарука досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів – Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко та ін. – зосередили увагу на проблемах людського буття.

Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України. Певним поштовхом до активізації досліджень даної теми став вихід у світ книги «Нарис історії філософії на Україні» (1966). Майже відразу видається книга «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968). Ці видання спонукають українських філософів до докладнішого дослідження окремих періодів розвитку української філософії та поглядів найбільш відомих її мислителів, зокрема творчості Григорія Сковороди. Підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є видання «Історії філософії на Україні» (1987 р.), в якому, хоча і з позицій марксистської методології, системно викладено історію розвитку української філософії, показано її характерні риси.

Викладання філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє більш об'єктивному дослідженню розвитку української філософської думки. Наприкінці 80-х рр., коли було зняте протиставлення матеріалізму та ідеалізму, з'являються публікації, в яких по-новому осмислюється буття світу та суспільства. Так, одна із сучасних філософських точок зору на проблему виникнення світу ґрунтується на концепції релятивного холізму (цілісності буття). Згідно з цим поглядом світ не складається з нескінченної кількості множин, а є єдиним цілим, неподільним на матеріальну та ідеальну субстанції. Останні виступають як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі компоненти цілісного світу. Виникнення речовини потенційно можливе в будь-якій точці простору і в будь-який час. Перехід від потенційно можливого до реального проходить стрибкоподібно. Стрибкоподібність переходу поки що залишається незбагненою для науки.

Зараз розробкою філософських проблем в Україні займається велика група фахівців в Інституті філософії та Інституті суспільних наук НАН України, на філософському факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка, на кафедрах філософії вищих навчальних закладів країни. 1972 р. при Академії наук України створено Українське відділення філософського товариства СРСР, яке 1985 р. стало самостійним філософським товариством. Керуючи роботою 25 відділень, воно спрямовує свою діяльність на розвиток філософської

думки в Україні. В Україні існує низка періодичних видань, в яких друкуються результати наукових робіт учених-філософів. Це журнал «Філософська і соціологічна думка», періодичні міжвідомчі збірники «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства» та ін. Проголошення Україною незалежності дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки в цілому і філософської культури зокрема.

Крім розробки основних напрямів філософської теорії, помітним фактом стала концентрація зусиль на дослідженні проблеми людини, історії розвитку філософії в Україні. Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, яка з'явилася у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла під натиском історичних бурь. Творчо використовуючи філософську спадщину інших народів, вона пройшла у своєму розвитку такі стани, кожний з яких залишив помітний слід у національній культурі, і стала важливою складовою розвитку філософської думки в цілому.

Висновки

У період ХІХ – на початку ХХІ ст. в академічній філософії України складається значний спектр різноманітних підходів до розв'язання філософських проблем. Рисами, що об'єднують позиції, репрезентовані в тогочасному духовному житті України, була співзвучність спрямування пошуку із загальними тенденціями розвитку європейської філософії того часу; акцентація уваги на розробці гносеологічної проблематики, намагання розв'язати філософські проблеми через усвідомлення місця і ролі філософії в культурі.

Стосовно цього в Україні представлено широкий спектр позицій: від позитивістського ототожнення філософії й науки до визначення її як самостійної сфери духовної діяльності, спрямованої до досягнення сенсу людського буття. Саме ця тенденція, у багатьох вченнях сполучаючись із релігійно-теїстичною проблематикою, є чи не найпоширенішою.

На початку ХХІ століття українська філософія зосереджується на актуальних темах, таких як національна ідентичність, етика, екзистенціалізм і філософія культури. Вона реагує на виклики війни, глобалізації та європейської інтеграції, пропонуючи оригінальні підходи до розуміння людини, суспільства та культури.

Подальший розвиток сучасної української філософії залежить від підтримки академічного середовища, інтеграції у світовий контекст та збереження унікального українського голосу. Це забезпечить філософії місце в глобальній дискусії, враховуючи сучасні виклики.

Словник до теми: антропоцентризм, глобалізація, гуманізм, духовність, екзистенціалізм, інтегральний націоналізм, історизм, консерватизм, кордоцентризм, культурництво, модернізм, народництво, національна ідея, патріотизм, позитивізм, постмодернізм, символізм, феноменологія, філософія діалогу.

ЛЕКЦІЯ 8

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ЛЮДИНА Й ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

Вступ

1. Поняття суспільства.
2. Основні джерела суспільного розвитку і типологія суспільства.
3. Спрямованість історії і проблема історичного прогресу.

Висновки

Вступ

Соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства.

Протягом всієї історії розвитку соціальної думки мислителі прагнули знайти відповіді на корінні питання суспільного буття людей: як виникає суспільство і як воно існує? Що змушувало і змушує людей об'єднуватись? Яким чином це відбувається, якщо в індивідів, що складають суспільство, такі різноманітні і навіть протилежні інтереси та мотиви діяльності?

1. Поняття суспільства

Перші об'єднання людей ґрунтувалися на родинних і сусідських зв'язках, на звичці, на взаємному тяжінні і почуттях симпатії один до одного, в решті-решт через страх залишитися наодинці перед загрозою ззовні. Але з поступом історії, із зростанням населення, з ускладненням системи спільного життя виникають певні соціальні структури, що набувають власних законів розвитку. Вони підтримують цілісність та єдність суспільства, забезпечуючи його стабільність і можливість саморозвитку.

Суспільство є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлюватися від природи, зберігаючи разом з тим зв'язок з нею. В суспільно-філософській та соціологічній літературі виділяють три групи факторів саморозвитку суспільства:

- трудова діяльність людей;
- соціальність, колективний характер людського життя, субстратом якого є культура, надбіологічна форма наслідування;
- духовний потенціал людства (наявність свідомості, інтелекту, пізнавальної діяльності).

Суспільство визначається в соціальній філософії як системно організована сукупність всіх форм і способів взаємодії і об'єднання, що породжується доцільною і цілеспрямованою діяльністю великих груп людей. В такому широкому значенні суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природних явищ і дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії.

Щоб зрозуміти феномен суспільства, потрібно визначити характер закономірностей, що об'єднують людей в єдине ціле, в суспільний організм. Суспільство як система взаємодії людей визначається певними внутрішніми суперечностями – між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю. Ці зв'язки стали основою для розробки різноманітних соціологічних концепцій суспільства. Одні з таких теорій нехтують якісною різницею між суспільством і природою (натуралістичні концепції), інші - абсолютизують її (ідеалістичні вчення).

Так, для **натуралістичного підходу** характерним є розгляд суспільства, як продовження закономірностей природи, Космосу. Суспільно-історичні зміни і відмінні риси того чи іншого суспільства пояснюються географічним середовищем, природнокліматичними характеристиками, ритмами сонячної активності і космічних випромінювань, специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими, статевими особливостями. На думку представників соціобіології, всі форми суспільної поведінки людей мають біологічну основу, саме природні сили, хоча і окультурені, підкоректовані цивілізацією, є базовими у формуванні людського суспільства.

Ідеалістичний підхід спрямований на аналіз духовних проявів людського життя. Його зміст полягає у тому, що сутність зв'язків, котрі об'єднують людей в єдине ціле, знаходять в релігійних віруваннях, в міфах, в ідеях духовних устремліннях великих історичних діячів. Тобто основним фактором соціального життя виявляються суто духовні мотиви.

Ще одна актуальна соціально-філософська проблема пов'язана зі **співвідношенням об'єктивних та інтерсуб'єктивних (міжіндивідуальних) сторін в суспільному житті**. Чи суспільство виникає з індивідуальної взаємодії, чи індивід – похідне від суспільства? Ця проблема має в соціальній думці два протилежні вирішення. В одних теоріях визначається первинність індивідуального початку в суспільстві (М. Вебер, Т. Парсонс, Дж. Хоманс, Дж. Мід, Г. Блумер), в інших вихідними є об'єктивні, надіндивідуальні соціальні структури (Е. Дюркгейм). В матеріалістичному розумінні історії, що була розроблена Марксом, основною є ідея про спосіб виробництва, що формується об'єктивно, тобто незалежно від волі і свідомості людей. Зв'язує людей в суспільний організм не спільна ідея або спільна релігія, а продуктивні сили і виробничі відносини. Матеріалістичне розуміння історії робить акцент на об'єктивності процесів, що відбуваються в суспільстві.

Намагаючись подолати «обезлюднений» підхід до суспільства, протилежна доктрина, що отримала назву **методологічного індивідуалізму**, саме взаємодію індивідів розглядає як вихідну основу соціальної організації. Початок такої

традиції було покладено М. Вебером і розвинуто Т. Парсонсом. Продовжили розробку цієї традиції Дж. Хоманс та ін.

Індивіди постійно вступають у взаємодію в процесі праці, з метою самозахисту, гри, здобуття знань, народження та виховання дітей тощо. Ця взаємодія є первинним актом соціальності. Суспільство немов би нарощується над взаємодією індивідів. Причому найсуттєвішою відмінністю людського співтовариства від тваринного стада є той факт, що в процесі взаємодії в людському суспільстві історично створюється розподіл соціальних ролей, коли кожна людина не тільки подібна до іншої, але й виступає разом з тим в ролі робітника, банкіра, фермера тощо. Основою взаємодії та рольового розподілу є необхідність задоволення матеріальних та духовних потреб.

Суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Суспільство є системою спілкування, взаємозв'язків і взаємодій індивідів. Але разом з тим суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції, до розвитку за власними законами. Міжособиста взаємодія, що передбачає наявність регулятивних правил, норм, звичаїв, призводить до появи відносно самостійних і незалежних від індивідів форм суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною та природою. Виникають об'єктивні щодо людини інститути держави, права, науки, ідеології, моралі і та ін. Саме цей інтерсуб'єктивний простір, в якому живе і чинить індивід, визначає як його життя, так і життя мільйонів інших людей.

Саме така суперечлива особливість суспільної реальності – бути продуктом взаємодії індивідів, відбитком їх суб'єктивності (цілей, інтересів, бажань) і разом з тим незалежно від них надлюдською силою – обумовлює **специфіку соціальної закономірності (соціальної детермінації)**, що якісно відрізняється від природних закономірностей. Суспільні закони, на відміну від законів природи, виникають пізніше, реалізуються тільки в свідомій діяльності людей, складніші за механізмом дії і в значній мірі ймовірні. Це скоріше закони-тенденції, в їх розгортанні реалізуються далеко не всі потенції, можливості, а непередбачуваність багатьох подій є загальною закономірністю. Суспільне буття та історія людства, оточуючий нас предметний світ складаються із зусиль конкретних індивідів, є результатом їх діяльності.

Проте, сам цей результат, стає об'єктивною передумовою людського існування. Отже, те, що має назву «соціальної детермінації», є фактом залежності людей від продуктів та результатів їх власної діяльності. Із сукупної взаємодії індивідів розвиваються нові об'єктивні історичні обставини, які, у свою чергу, визначають наступний розвиток людства. Тим самим закономірних тенденцій суспільного розвитку без діяльності людей не існує. Люди знаходяться в залежності від об'єктивних умов і обставин життя, але разом з тим створюють і змінюють ті обставини.

2. Основні джерела суспільного розвитку і типологія суспільства

Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру. Структура суспільства має два аспекти. По-перше, це те, що має назву «соціальної структури суспільства», тобто сукупність «мікро-соціумів» - соціальних груп, спільнот, котрі є суб'єктами суспільного життя. По-друге, це є **система основних сфер життєдіяльності суспільства** (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних до них суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони творять історію. Творцями соціального процесу вони є разом з іншими людьми, у взаємозв'язку з ними. Кожна людина включена в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, але й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів та цілей індивідуального та суспільного розвитку. Сукупність різноманітних соціальних спільнот та зв'язків між ними складають **соціальну структуру суспільства**.

Серед факторів, що обумовлюють формування соціальних спільнот та груп, є і природні ознаки (статі, віку, раси), і соціальні (професійні, культурні та інші) ознаки. Так, можна виділити соціально-територіальні спільноти (мешканці міста і мешканці села), соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери), соціально-етнічні (сім'я, рід, плем'я, народність, нація, етнос). У сучасній соціології поряд з поняттям «клас» вживається термін «страта». Теорія стратифікації виділяє певні верстви і спільноти (страти) за ознаками культури, освіти, стилем життя, родом занять тощо. Так, М. Вебер включає в число таких ознак, крім відношення до власності і рівня прибутку, відношення до влади і соціальний престиж.

Вирішальним моментом, що визначає власне структуру соціуму, є фактори, завдяки яким стало можливим саме його народження і існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не тільки в основі визначення трьох сфер життєдіяльності людей, але й відповідних до них суспільних відносин.

Суспільне життя відбувається в трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності, – в матеріально-економічній, соціально-політичній і духовно-культурній. Потрібно підкреслити, що визначення трьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність – це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя веде до створення деформованої моделі суспільства.

В процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні **суспільні відносини**. Вони охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають в себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні – політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні – моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини. Суб'єктами

суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Суспільство як єдність соціального й індивідуального спрямоване, перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб.

Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють **основні функції суспільства:**

- функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення вітальних потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);
- функцію регулювання і організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування і нормалізація політичних, правових, моральних, релігійних відносин);
- функцію акумуляції і зберігання людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх у механізм соціальної пам'яті і в засоби духовного росту особистості.

Економічна сфера є вихідною структурою суспільства. Справа в тому, що основне призначення суспільства – відтворити існування живих людських істот, які є субстратом суспільства. Матеріально-економічна сфера є процесом перетворення і освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя.

Економічна сфера орієнтована, в першу чергу, на забезпечення вітальних (життєутворюючих і життєзберігаючих) потреб індивідів. Але це не означає, що суспільство функціонує лише як економічна система. Суспільне життя в своїй сутності є творчим процесом, процесом розвитку людьми соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній теорії поняттям «суспільне виробництво».

Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою, матеріальним виробництвом, воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (тобто є виробництвом форм спілкування, процесом формування і розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (це так зване «духовне виробництво»).

Отже, основні сфери життєдіяльності суспільства в їх взаємозв'язку – це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його умов і його суб'єкта – соціального індивіда.

Соціально-політична сфера суспільства – це сфера, в якій здійснюється взаємодія індивідів та соціальних спільнот, це сфера продукування способів і форм спілкування, правил взаємостосунків між людьми. Ця сфера пов'язана з формуванням в історії різноманітних соціальних систем, соціальних спільнот та інститутів (конкретно-історичних суспільств, держав, класів, націй, численних соціальних груп), політичних партій тощо. Однією з найважливіших функцій суспільства є функція організації, упорядкування, нормалізації суспільних

відносин. Саме регулятивну функцію виконують соціальні інститути. Вони «обслуговують» всі сфери суспільства, забезпечуючи соціальну консолідацію і стабілізацію життя всього суспільства. Соціальні інститути – це і певні установи, і сукупність соціальних норм та культурних зразків, і система поведінки, відповідна до цих норм. В залежності від сфер життєдіяльності виділяють такі соціальні інститути: економічні (розподіл праці, власність, заробітна плата тощо); політичні, або інститути влади (держава, армія, інститут права, партії, профспілки та ін.); інститути в сфері культури (традиції і звички, мораль, інститути освіти, сім'ї, церкви).

Духовна сфера є сферою духовного виробництва, процесом формування і функціонування об'єктивних форм духовного життя – мистецтва, моралі, релігії, філософії, культурних цінностей, суспільних цілей та ідеалів, науки, виховання, освіти. Кожне суспільство в своєму розвитку ґрунтується на певній системі цінностей, норм, ідеалів. Якщо ідеали суспільства, його культура, форми менталітету народу підпадають під загрозу ерозії, то негативного впливу зазнають суспільні відносини, відповідним чином трансформується цивілізація. Суспільне життя в будь-якій формі і на будь-якому рівні визначається духовно-культурними чинниками, які не можна ігнорувати.

Соціальна філософія не може залишити поза увагою **проблеми суспільного розвитку** – джерела саморозвитку людського суспільства, історично суперечливий характер суспільного прогресу та його критерії, спрямування історії, історичну типологію суспільства та інші. Більше того, перед сучасною соціологією та іншими науками постає завдання розробки загальної соціодинамічної теорії, що дало б змогу прогнозувати соціальний розвиток різних спільностей і людства загалом.

3. Спрямованість історії і проблема історичного прогресу

В соціальній філософії та соціології по-різному вирішується питання про **основні чинники розвитку суспільства**. Як правило, пошук йде в напрямку визначення певної єдиної детермінанти або «двигуна» історії, чи то буде техніка, чи економіка, чи свідомість. В натуралістичних концепціях розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, зокрема, географічними чинниками, змінами народонаселення тощо. Інші концепції апелюють до людського розуму. Ідея про вирішальне значення людської духовності є чи не найпоширенішою в соціальній філософії і соціології. Особлива увага тут приділяється численним соціокультурним та духовним факторам – ролі пізнання і науки в історії, ролі творчої діяльності особистості, її вольовим проявам. Історичний розвиток пов'язується із зростанням усвідомлення людської свободи, вдосконаленням моральних норм, поширенням культурних цінностей тощо. В сучасних західних технократичних концепціях соціальний розвиток пояснюється прогресом техніки і технології. В марксистській соціальній теорії визначальна роль в історичній еволюції суспільства відводиться економічному

фактору, матеріальному виробництву, рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, продуктивності праці.

Всі названі фактори є суттєвими і необхідними в соціальному розвитку, всі вони обумовлюють певним чином плин історичних подій. В еволюції суспільства важливі всі форми життєдіяльності – матеріально-економічні, політичні, релігійні, моральні та інші – в їх історичній єдності і взаємозв'язану. Не заперечуючи величезний детермінуючий вплив техніко-економічних факторів, потрібно все ж зазначити, що не можна вказати на єдиний визначальний чинник для всієї людської історії. На різних етапах соціального розвитку головним може стати будь-який з названих чинників. Суспільство – імовірна система, джерело розвитку якої є досить складним, включаючи цілий спектр різних сил – природних, власне соціальних, духовних. Їх співвідношення змінюється в ході історії і не може бути передбаченим з математичною точністю. На формування тієї чи іншої суспільної структури впливають: природні особливості, наука, економіка, техніка, технологія, устрій політичної системи, наявна ідеологія та рівень духовної культури, національні особливості, міжнародні умови, роль особистості.

Отже, історія обумовлена сукупністю різних факторів, одні з яких в конкретних ситуаціях виявляються сильнішими за інші і постають в якості основних детермінант. Досвід ХХ століття спростовував однофакторний відхід до розвитку суспільства.

Проблема джерел та основних чинників соціального розвитку безпосередньо пов'язана з **проблемою історичної типології суспільства**. У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одне від одного за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи, а також різноманітні форми сучасного суспільства?

З цього приводу в сучасній соціологічній думці співіснують два підходи до типології суспільства, які частково заперечують, але й доповнюють один одного – формаційний і цивілізаційний.

Формаційна теорія розвитку суспільства належить К.Марксу. Свою основну ідею матеріалістичного розуміння історії він ґрунтує на концепції суспільства як соціально-економічної цілісності, вирішальна роль в якій належить економічному фактору. З різних сфер суспільного життя він виділяв економічну, а з усіх суспільних відносин – виробничі як основі і визначальні.

Потребам більш досконалого осмислення сучасного суспільства відповідає цивілізаційний підхід, що утвердився в сучасній соціології і соціальній філософії.

Термін «цивілізація» досить багатогранний і не має однозначного визначення. Іноді цивілізацію ототожнюють з поняттям культури (коли йдеться про китайську цивілізацію, шумерську, латиноамериканську тощо). Нерідко під поняттям «цивілізація» розуміється більш високий рівень розвитку суспільства, який йде на зміну його вихідному стану – варварству і який пов'язаний з високим рівнем техніки і технології. Але у всякому випадку поняття «цивілізація»

вживається для характеристики цілісності матеріальної і духовної життєдіяльності людей.

Щодо **цивілізаційного підходу** в соціології, то тут під цивілізацією розуміється певне історичне утворення, відгалуження історичного розвитку, в сукупності культур і соціумів, об'єднаних спільними ознаками. В соціології став уже загальноприйнятим **поділ історії на три типи цивілізації – на період традиційної (аграрної), індустріальної (техногенної) і постіндустріальної (інформаційної) цивілізації**. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6-8 тис. років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI–XVII ст.); інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації. Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій?

Потрібно зауважити, що цивілізаційний підхід в його початкових варіантах теж виявив свою обмеженість і односторонність, тому згодом зазнав певних змін. Творцями концепції трьох історичних типів цивілізації стали американські соціологи і футурологи Д. Белл і О. Тоффлер. За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного типу використовуваного знання. Якщо в марксизмі в соціальній теорії панує економічний детермінізм, то в цивілізаційній концепції – технологічний. Пізніше при аналізі типів цивілізації більша увага приділяється соціокультурним факторам.

На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття «цивілізація» – фіксує увагу не лише на економічній і технологічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але в більшій мірі – сукупність культурних зразків, ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів. Цивілізаційний підхід більш універсальний за формаційний. Його типи більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізацій є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Важливо підкреслити, що кожному типові цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку, свій власний механізм детермінації.

Під **традиційною цивілізацією** розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу, зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційна цивілізація охоплює не лише і періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших часів. Багатьом країнам так званого «третього світу» притаманні риси традиційного суспільства. Його характерними ознаками є такі:

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;
- високий рівень залежності від природнокліматичних, географічних умов буття;

- консерватизм в соціальних стосунках і способі життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Індустріальна (техногенна) цивілізація сформувалась на руїнах середньовічного суспільства. Її основою став розвиток масового машинного виробництва. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищим принципом життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стає сама новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія індивіда. Саме тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона подавляє, підкоряє культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою.

Еволюція західних суспільств XIX–XX століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але з другого боку, та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка і здатна модифікувати, гуманізувати цей базис. З цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи тощо.

Систему ідей індустріального суспільства розробляли в 50-60-х роках такі відомі соціологи США та Західної Європи, як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Бел та інші. Теорії індустріального суспільства об'єднуються сьогодні з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

Концепція **постіндустріального суспільства** була розроблена Д. Беллом, а також продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях О. Тофлера, Ж. Фураст'є, Р. Гелбрейта, Р. Арона, У. Ростоу. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви – постіндустріальне суспільство, суспільство «третьої хвилі», технотронне, споживацьке, трансформаційне тощо. Останнім часом все частіше використовуються термін «інформаційна цивілізація».

Виникнення нового, інформаційного суспільства, пов'язане насамперед із змінами в соціальній структурі суспільства, що обумовлено новою роллю науки і техніки. Власність, на думку Д. Бела, втрачає своє значення як критерію соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані «синергетичні», здатні до саморозвитку, відкриті системи (комп'ютерні, біотехнологічні комплекси тощо).

Людська думка не може не прагнути знайти певну логіку, певну упорядкованість історії, тим більше, що певний порядок в історії інтуїтивно розпізнається. Очевидно, що історичний процес не є лише калейдоскопом, хаосом подій. В ньому можна виділити певні періоди розвитку, певні типи суспільства. Але чи можливо, виходячи з того, охопити історію в її цілісності, тобто з врахуванням майбутньої перспективи? Чи можливо однозначно відповісти на питання: куди саме йде людство, в чому полягає сенс історії і чи є вона прогресивним розвитком?

Жодне фактичне знання про минуле не дозволяє судити про історію в її цілісності. Історична наука, наприклад, не ставить перед собою таке завдання. Про історію людства не можна судити по історії окремих країн, народів, регіонів, навіть епох. Людська історія є принципово незавершеною. Знаходячись в середині незавершеного процесу, не знаючи його кінця, не маючи іншої системи для порівняння (бо людство – єдине і унікальне, іншого просто немає), не можна сказати, на якій стадії всесвітньої історії як цілого людство знаходиться. До того ж історичний процес, на відміну від природних явищ, є процесом людської діяльності і творчості, а результати творчості не можна однозначно передбачити.

Таким чином, науково-теоретична відповідь на запитання про спрямованість історії в її цілісності неможлива, як неможливе і обґрунтування чи спростування історичного прогресу. Але це не означає, що таке питання виявляється марним, цілком вигаданим, воно просто не є питанням конкретної науки. **Проблема спрямованості та сенсу історії** – суто філософська проблема, яка має коріння в безпосередньому житті людей і саме там набуває особливого значення. Філософія розуміє історію не як сукупність історичних подій і фактів, а як реальність, яка створюється людиною і має для неї значущість, цінність. Людина не може жити і творити без бачення перспективи свого теперішнього життя. А це передбачає певне ставлення до історії, визначення свого місця в ній. Саме в процесі безпосереднього життя людей створюється певний узагальнений образ історії. Історія набуває певного сенсу, коли люди ставлять питання: хто ми самі в історії? Усвідомлення історії завжди залежить від ставлення людей до

сучасності. В залежності від обставин життя, люди по-різному відчують себе в своєму часі, сприймають його то як прогрес щодо минулого, то як регрес, то як кризу, занепад, зупинку історії. Кожна епоха бачить логіку історії та її сенс, виходячи із своїх сподівань, із своїх уявлень про свободу, щастя, справедливість, добро, мир. Філософія лише відбиває в теоретичній формі, узагальнює набутий людством духовний досвід в усвідомленні історії. Зокрема це стосується досить складної і неоднозначної проблеми – **проблеми історичного прогресу**.

Давно було помічено, що в теоретичному поступі від минулого до майбутнього спостерігаються певні цикли: історичні події відбуваються в певному ритмі і немов би повторюються.

Поступово в соціальній думці людства сформувалися дві позиції щодо розуміння характеру історичного розвитку. Це, з одного боку, визнання циклічного, колоподібного розвитку суспільства, з другого – уявлення про прогресивний поступ людства. Ці два підходи поперемінне домінують в людських уявленнях, обидва мають серйозне наукове обґрунтування, а значить – право на існування і наукову перспективу.

Перший підхід розглядає історію як складну конфігурацію співіснуючих або постійно змінюючих одна одну у часі цивілізацій і культур. Кожна з них живе власним життям, має власну неповторну історію, але згодом неминуче гине, перетворюється на іншу. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність, циклічність історичного процесу. Розвиток історичних систем (людства в цілому, окремих держав, окремих соціальних сфер – політики, культури, релігії, економіки) розглядається відповідно з певними ритмами і циклами. Відбувається постійний процес зародження, зрілості, старіння, занепаду і нового відродження соціальної системи та інститутів.

У межах даного підходу знаходяться ідеї фіналістського розуміння історії, ідеї циклізму, культурно-історичних типів (О. Шпенглер, М. Вебер, А. Тойнбі та ін.).

Другий підхід стверджує єдність історичного процесу, наявність загальних історичних законів і універсальність ступенів, фаз, через які проходить людство в своєму розвитку. Таку позицію (в різних її варіантах) поділяли класики філософії історії (Вольтер, Гердер, Гегель), і представники цивілізаційного підходу до типології суспільства (Спенсер, Дюркгейм, Бел, Тофлер, Арон), і представники сучасних технократичних теорій (Гелбрейт, Ростон). Особливою рисою даного підходу є уявлення про прогресивний поступ людства, як закономірне сходження від примітивних, нижчих форм соціальної організації до більш досконалих, вищих форм.

Соціальний прогрес ще й досі здебільшого трактується як висхідна лінія розвитку шляхом просування від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого. Таке розуміння прогресу зустрічаємо у Конта, Спенсера, і Гегеля.

Ідея прогресу була пануючою на протязі XVIII–XIX століть. Саме в цей період людство беззастережно вірило у всеперемагаючу силу розуму, наукового знання, технічних досягнень. Саме тут поняття прогресу набуло значення

сходження людства до кращого, безперервного і дедалі зростаючого вдосконалення життя і людини.

Деякі напрямки сучасної західної соціології (технократичні концепції, теорії модернізації, конвергенції, постіндустріального суспільства тощо) не заперечують ідею прогресу і важливість його об'єктивного критерію (він доповнюється іншими показниками – рівнем зайнятості, рівнем споживання тощо). Дійсно, можна застосувати поняття прогресу та його критерію щодо окремого соціального явища (наприклад, науки, техніки, технології), для порівняння певних параметрів окремих соціальних систем. Але навряд чи це дає підстави робити висновок щодо тенденції історії в цілому.

Потрібно врахувати суперечливий характер суспільного прогресу, бо своєю зворотною стороною він має регрес. Кожен крок уперед в історії є водночас і певним відступом. Важко знайти загальний баланс здобутків і втрат людства, тим більше, що певне сходження людства в різних сферах соціального життя – економіці, технології, духовній сфері – виявляється неоднаковим. Особливо наочно помітна розбіжність, неспівпадіння прогресу матеріально-технічної сфери із рівнем духовно-культурного розвитку індивіда. Загальновідомі і такі зворотні сторони науково-технічного прогресу, як екологічні, демографічні та інші так звані «глобальні» проблеми людства.

Чи можна вважати проявом прогресу історії науково-технічний прогрес, що поставив людство перед загрозою загибелі? Чи є дикун з комп'ютером більш досконалим за дикуна з кам'яною сокирою? Чи насправді сучасна епоха з її шаленим ритмом, економічними перегонами на виживання, з її масовою культурою дає більше можливостей для розвитку людини, ніж епоха середньовіччя, сповнена релігійного ставлення до природи, зосередженої уваги до духовного світу людини? Чи збільшує щастя і чи зменшує страждання перехід від племінного ладу до держави? Своєрідною відповіддю на це може стати запитання одного з філософів: чи не є ідея прогресу лише назвою стійкого інстинкту, що не дозволяє череді стояти на місці і що тягне її все далі в надії, що далі буде більш соковита трава?

У сучасній соціально-філософській літературі відзначають факт неузгодженості між собою прогресу соціальної системи і розвитку особистостей, з яких складається суспільство і які є його субстратом. Удосконалення і зміцнення системи, як правило, нівелює особистість індивіда, внаслідок чого відбувається його відчуження, перетворення на «гвинтик», фактор суспільного механізму. Чи прогресує сама людина – залишається відкритим питанням. Простіше знайти ознаки прогресивного поступу суспільства як системи. Системні дослідження свідчать про те, що в системних утвореннях наявна спрямованість розвитку по висхідній (зростає рівень самоорганізації системи, підвищується здатність до більш високого рівня цілеспрямованості, власної оптимізації тощо).

Ідея прогресу в тому значенні, яке їй надала попередня епоха, може вважатися вичерпаною. Не випадково формаційний підхід до історії змінився у ХХ столітті на цивілізаційний. Поняття цивілізації передбачає розгляд історії не лише як історії економіки, а як історії людей, в єдності їх матеріального і

духовного життя. Основу цивілізацій складають певні культурні цінності. Кожна епоха є відбитком неповторної, унікальної культури, яка є самоцінною і не підлягає порівнянню, не може вимірюватись критеріями прогресу. М. Бердяєв вважав вчення про прогрес хибним і невиправданим ні з філософської, ні з моральної, ні з наукової точки зору. При такому підході втрачається самоцінність кожної епохи, покоління, культури. Вони перетворюються лише на засіб майбутнього, більш досконалого суспільства. Насправді ж кожна епоха, кожна цивілізація і культура, за словами одного з істориків, рівною мірою наближена до Бога. Критерій більшої або меншої досконалості, повноцінності або меншвартості щодо періодів історичного розвитку не спрацьовує. Людство все більше розуміє необхідність «рівноправного партнерства», діалогу різних епох і різних культур. Не випадково, що в період кризи техногенної цивілізації людство все частіше звертається до культурних цінностей традиційного суспільства, вони виявляються такими, що потребують освоєння наново і по-новому.

Безперечно, людство йде вперед, але це скоріше рух від дитинства до юнацтва, від юнацтва – до зрілості. Це сходження не до кращого, а до складнішого: це нові труднощі, нова відповідальність, загострення і необхідність подолання нових, більш серйозних проблем. Тому ідея прогресивного розвитку і циклічності не взаємовиключають, а взаємодоповнюють одна одну. Дійсно, злети і падіння відбуваються в суспільстві ритмічно, певні цикли можна знайти в розвитку економіки, культури, релігії, але разом з тим спостерігається і поступальний рух в історії.

Останнім часом з'явився новий – третій підхід до проблеми спрямованості суспільного розвитку. Він прагне органічно поєднати уявлення про лінійно-прогресивний поступ теорії з теоріями циклічного розвитку. У сучасному світі на перший план починають виходити закони системно-циклічної динаміки. Відбувається становлення і розвиток багатоваріантного і багатомірного світу, в котрому поєднуються ритмічність і поступальність соціального процесу, його альтернативність і разом з тим невідворотність еволюції.

Висновки

Розгляд основних концепцій, теоретичних моделей, ідей щодо природи, сутності, структури та особливостей функціонування суспільства дає змогу зробити висновок, що жити в суспільстві належним чином можна лише тоді, коли ти добре знаєш, що це таке, які закони та закономірності визначають його розвиток, які чинники та як саме регулюють відносини між людьми, де знаходиться джерело достатку і як зрештою звершується те, що заведено називати прогресом.

Перегляд найважливіших проблем суспільства, історії, культури, цивілізації, їх філософське осмислення, засвідчує, що вони тісно взаємопов'язані і мають важливе значення як в житті кожної окремої людини, так і суспільства загалом. Складнощі людського самоусвідомлення, що постали перед сучасною людиною, поставили проблему культури у центр філософських

дискусій та суперечок саме тому, що людина як така формується в соціально-культурному середовищі. Суттєві ознаки культури дають можливість розуміти її як накопичення зразків людських історичних самовиявлень, а тому вона постає своєрідною умовою збереження людськості в ході історичного процесу. На ґрунті культури виникає цивілізація як сукупність форм, що стабілізує життя суспільства; між культурою та цивілізацією утворюється складна, суперечлива система взаємовпливів. Одним із виявів цих суперечностей постають глобальні проблеми сучасної інформаційної за характером цивілізації.

Історичний досвід переконує, що в переломні моменти можна досягти суспільної гармонії лише тоді, коли паралельно з радикальними перетвореннями в політиці, економіці, соціальній сфері відбуваються адекватні зрушення в культурі. Адже внаслідок діалектичної взаємодії із суспільством, культура є індикатором суспільного розвитку, уособленням суспільного досвіду, вона впливає на духовну архітектоніку суспільства, інтегрує суспільні сили.

Словник до теми: авторитет, аномія, біополітика, гегемонія, громадянське суспільство, дискурс, емансипація, соціальна етика, ідеологія, соціальні інститути, соціальний капітал, колективна свідомість, соціальний конфлікт, культура, легітимність, об'єктивація, соціальний прогрес, соціальна роль, соціалізація, соціальна дія, соціальна структура, соціальний договір, соціальний контроль, соціальна реальність, соціальна стратифікація, суспільство.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

- Августин (Святий). Сповідь / Августин (Святий) ; [пер.з лат. Ю. Мушак]. 3.вид. Київ : Основи, 1999. 319 с.
- Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики». Пер. з лат. О. Кислюк. 2. вид. Київ : Основи, 2003. 796 с.
- Арістотель. Нікомахова етика. Пер. з давньогр. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
- Арістотель. Політика / Арістотель. Пер. з давньогр. О. Кислюк. Київ : Основи, 2003. 239 с.
- Боецій С. Розрада від філософії. [Пер. з лат. А. Содомора]. Київ : Основи, 2002. 146 с.
- Гегель Г.-В.-Ф. Феноменологія духу. Пер. П. Таращук]. Київ : Основи, 2004. 548 с.
- Донцов Д. Твори. Упоряд., передмова, комент. О. Баган. Львів : Кальварія, 2001. Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. 2001. 488 с.
- Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії : в 25-ти т. Київ : Філадельфія : Смолоскип, 1995. Т. 6, кн. 1 : Листи до братів-хліборобів : Про ідею і організацію українського монархізму : Твори. 2003. 471 с.
- Ніцше Ф. Так говорив Заратустра. Пер. з нім. А. Онишка, П. Таращук. Київ : Основи, 1993. 415 с.
- Платон. Бенкет. Пер. і комент. У. Головач. Львів : Вид-тво Укр. Католического Університету, 2005. 178 с.
- Платон. Держава. Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2005. 356 с.
- Платон. Діалоги. Пер. з давньогрецької. Харків : Фоліо, 2008. 349 с.
- Роттердамський Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди. Пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. Київ : Основи, 1993. 319 с.
- Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. Пер. з франц. В. Лях, П. Таращук. Київ : Основи, 2001. 855 с.
- Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. Пер. А. Содомора. 3-є вид. Київ : Основи, 2005. 604 с.
- Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів : Світ, 1995. 528 с.
- Тойнбі А.-Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I – VI. Д.Ч. Сомервелла. Пер. В. Шовкун. Київ : Основи, Т. 2. 1995. 684 с.
- Фромм Е. Мати чи бути? Пер. з англ. О. Михайлової та А. Буряка. Київ : Укр. письменник, 2010. 222 с.
- Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 1 : Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. 2005. 402 с.
- Юркевич П. Д. Вибране. Київ : Абрис, 1993. 396 с.
- Юркевич П. Д. Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник : рукописна спадщина. Уклад. Р. Піч, М. Лук. Київ : Укр. Світ, 1999. 756 с.

Підручники

1. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підруч. для вищих навч. закл. Київ : Генеза, 2006. 656 с.
2. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : підруч. Київ : Академія, 2008. 240 с.
3. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2004. 488 с.
4. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія) : філософські нариси. Київ : Центр прак. філос., 2001. 235 с.
5. Єрмоленко В. Далекі близькі. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 304 с.
6. Кебуладзе В. Чарунки долі. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 160 с.
7. Логвиненко В. М., Фльорко М. Я. Філософія : Навчально-методичний посібник для ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. Львів : Видавництво ЛДУ БЖД, 2012. 228 с.
8. Філософія : навчальний посібник / В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков, О. В. Уваркіна; за ред. В. О. Ананьїна. Київ : ІСЗЗІ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2018. 367 с.
9. Плахтій М. П., Сулятицька Т. В. Філософія: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 184 с.
10. Кримський С. Філософська проблемологія: навчальний посібник. Київ : Видавництво: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». URL : https://pidru4niki.com/1969101152088/filosofiya/filosofska_problemologiya
11. Шандра Б. Б. Філософія: навчально-методичні рекомендації. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2024. 51 с.

Словники

1. Петрушенко В. Л. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2009. 264 с.
2. Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Антонечко В. Г., Бакіров В. С., Балабанова Г. П. Філософський словник соціальних термінів. 3. вид., доп. Київ; Харків : Видавництво «Р.И.Ф.», 2005. 672с.
3. Історія філософії: Словник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Філософський факультет. Кафедра історії філософії / В.І.Ярошовець (заг.ред.). Київ : Знання України, 2005. 320 с.
4. Лимар А. П. Словник-довідник з дисципліни «Філософія». Дніпро: ВПНЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2025. 100 с.
5. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Філософський словник. Людина і світ. Київ : КНТ, 2007. 264 с.